

ΙΟΝΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

Τμήμα Αρχειονομίας, Βιβλιοθηκονομίας και Μουσειολογίας
ΠΜΣ: Διαχείριση και Ανάδειξη Πολιτιστικής Πληροφορίας
(Management of Cultural Information)

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΚΟΝΙΑΡΗ

Μουσεία και Διαδίκτυο. Οι τρόποι επικοινωνίας με το κοινό και τα
μουσειοπαιδαγωγικά προγράμματα κατά την περίοδο της πανδημίας του
covid-19.

ΚΕΡΚΥΡΑ 2022

Περιεχόμενα

Πρόλογος.....	σ. 4
Περίληψη.....	σ. 5
Εισαγωγή.....	σ. 6
Α΄ ΜΕΡΟΣ	
Επισκόπηση της ιστορίας ενός θεσμού.....	σ. 10
Μουσείο και εκπαίδευση.....	σ. 15
Οι εκπαιδευτικές θεωρίες στα μουσεία.....	σ. 21
Διαδραστικό μουσείο. Η περίπτωση των παιδικών μουσείων...	σ. 29
Μουσείο και διαδίκτυο.....	σ. 36
Η εποχή της πανδημίας. Τα μουσεία αντιμέτωπα με προκλήσεις και ανάγκες.....	σ. 43
Β΄ ΜΕΡΟΣ	
Τα μουσεία πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τον κορωνοϊό. Αποτελέσματα έρευνας.....	σ. 52
Επίλογος.....	σ. 62
Παράρτημα Ι.....	σ. 64
Παράρτημα ΙΙ.....	σ. 69
Παράρτημα ΙΙΙ.....	σ. 71
Βιβλιογραφία – αρθρογραφία.....	σ. 74
Διαδικτυακοί τόποι.....	σ. 76

Πρόλογος

Ὡσπερ ξένοι χαίρουσιν ἰδεῖν πατρίδα
καὶ οἱ θαλαττεύοντες ἰδεῖν λιμένα
οὕτω καὶ οἱ γράφοντες
ἰδεῖν βιβλίου τέλος.¹

Το παραπάνω τετράστιχο, που απαντάται στο τέλος αρκετών βυζαντινών χειρόγραφων βιβλίων, μαρτυρά τη συναισθηματική κατάσταση του συγγραφέα, όταν αυτός κατορθώνει να φέρει εις πέρας την αποστολή του. Μάλιστα, η χαρά και η ικανοποίησή του είναι ίδια με εκείνη του ξένου που επαναπατρίζεται ή του θαλασσοδαρμένου ναυτικού που βρίσκει γαλήνιο λιμάνι.

Ακριβώς τα ίδια συναισθήματα διακατέχουν και την υποφαινόμενη, η οποία στο πλαίσιο του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Διαχείριση και Ανάδειξη Πολιτιστικής Πληροφορίας» («Management of Cultural Information»), του Τμήματος Αρχαιονομίας, Βιβλιοθηκονομίας και Μουσειολογίας του Ιονίου Πανεπιστημίου, ανέλαβε την εκπόνηση της παρούσας διπλωματικής εργασίας.

Η ολοκλήρωσή της, ωστόσο, δε θα ήταν δυνατή δίχως την πολύ σημαντική βοήθεια ορισμένων ανθρώπων, τους οποίους στο σημείο αυτό θέλω να ευχαριστήσω. Αρχικά, θα ήθελα να εκφράσω τις θερμές ευχαριστίες μου στον επιβλέποντα καθηγητή Σταύρο Βλίζο, η επιστημονική καθοδήγηση και οι παραγωγικές υποδείξεις του οποίου υπήρξαν καθοριστικής σημασίας στη διάρκεια της συγγραφής. Επιπλέον, οφείλω ένα μεγάλο ευχαριστώ στο προσωπικό των μουσειακών χώρων οι οποίοι με ιδιαίτερη χαρά δέχτηκαν να συμμετάσχουν-με τη συμπλήρωση ερωτηματολογίου- στην έρευνα που πραγματοποιήθηκε για τους σκοπούς της παρούσας εργασίας, τα αποτελέσματα της οποίας παρουσιάζονται στο β' μέρος. Τέλος, θα ήθελα να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου στους φίλους και την οικογένειά μου, οι οποίοι, καθένας με τον τρόπο του, με στηρίζουν ηθικά σε ό,τι κάνω.

Κόνιαρη Αικατερίνη

¹Αγαμέμνων Τσελίκας, *Θέματα Ελληνικής Παλαιογραφίας*, εκδ. Ινστιτούτο «Αρέθας». Μεσογειακό Ινστιτούτο Ερευνών Παλαιογραφίας, Βιβλιολογίας και Ιστορίας των Κειμένων, Αθήνα 2004, σ. 9.

Περίληψη

Η πανδημία του κορωνοϊού (covid-19) και τα μέτρα που έλαβαν οι κυβερνήσεις, προκειμένου να περιορίσουν την εξάπλωσή του, επηρέασε τη λειτουργία των μουσειακών χώρων, όπως ήταν αναμενόμενο. Για μεγάλο χρονικό διάστημα τα μουσεία τόσο του εσωτερικού όσο και του εξωτερικού έκλεισαν τις πύλες τους, ενώ όταν επαναλειτούργησαν το κοινό, όπως επίσης και το προσωπικό τους, ήρθε αντιμέτωπο με πρωτόγνωρες καταστάσεις (χρήση μάσκας, τήρηση αποστάσεων, περιορισμός του αριθμού των επισκεπτών κ. ά.).

Αξιοποιώντας, ωστόσο, το διαδίκτυο και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, τα μουσεία ανά την υφήλιο συνέχισαν να επικοινωνούν με το κοινό και να παρουσιάζουν τις δραστηριότητές τους, ενόσω παρέμεναν κλειστά. Συλλογές, εκθέσεις και εκπαιδευτικά προγράμματα αναρτήθηκαν στο διαδίκτυο, δίνοντας έτσι τη δυνατότητα στον επισκέπτη να συνεχίζει να μορφώνεται και να διασκεδάζει, ακόμη και εξ αποστάσεως.

Και η τεχνολογία είναι αυτή που σε ένα ενδεχόμενο τρίτο lockdown ή σε τυχόν μελλοντικές πανδημίες θα κληθεί εκ νέου να φέρει εις πέρας τη διττή αποστολή των μουσείων, ήτοι τη διδαχή και την αναψυχή του κοινού.

Λέξεις κλειδιά: μουσείο, μουσειοπαιδαγωγική, εκπαιδευτικές θεωρίες, διαδραστικότητα, διαδίκτυο, μέσα κοινωνικής δικτύωσης, ψηφιοποίηση, εικονικό μουσείο, covid-19, lockdown, οδηγίες ασφαλείας.

Εισαγωγή

Για τη συντριπτική πλειοψηφία του ελληνικού πληθυσμού μια πανδημία, όπως επίσης και τα μέτρα αντιμετώπισής της, συνιστούν πρωτόγνωρη εμπειρία. Όταν τον Μάρτιο του 2020 εμφανίστηκε ο νέος κορωνοϊός (covid-19), που πολύ γρήγορα έλαβε διαστάσεις πανδημίας (Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας, 2020), ενδεχομένως πολλοί να μην ήταν σε θέση να προβλέψουν αυτά που θα ακολουθούσαν. Το σίγουρο πάντως είναι ότι ο κορωνοϊός επηρέασε την καθημερινότητα των ανθρώπων, οι οποίοι πασχίζουν μέχρι σήμερα να επιστρέψουν στην κανονικότητα, τουτέστιν στις προ κορωνοϊού συνθήκες ζωής.

Με το ξέσπασμα της πανδημίας, η οποία στο πέρασμά της άφησε εκατομμύρια νεκρούς σε παγκόσμιο επίπεδο,² η ελληνική κυβέρνηση έλαβε μια σειρά μέτρων στην προσπάθειά της να περιορίσει την εξάπλωσή της και να προστατέψει τον πληθυσμό. Η απαγόρευση της κυκλοφορίας, η αποστολή μηνυμάτων σε πενταψήφιο αριθμό για την έξοδο από το σπίτι κατά τη διάρκεια της καραντίνας, η χρήση της μάσκας και του αντισηπτικού, η αποφυγή των συγκεντρώσεων και του συνωστισμού, το κλείσιμο των σχολείων και η τηλεκαίτευση, η αναστολή λειτουργίας των καταστημάτων και η τηλεργασία ήταν ορισμένα από αυτά. Κάποια, μάλιστα, διατηρήθηκαν όταν έληξε η περίοδος του πρώτου lockdown (Μάιος 2020), ενώ στο σύνολό τους επανήλθαν όταν επιβλήθηκε το δεύτερο (Νοέμβριος 2020).

Η αναστολή λειτουργίας ίσχυσε, φυσικά, και για τους χώρους έκθεσης και φύλαξης της πολιτιστικής κληρονομιάς του τόπου. Αρχαιολογικοί χώροι, μουσεία και πινακοθήκες, δηλαδή χώροι όπου εκ των πραγμάτων παρατηρείται συνωστισμός και, άρα, υπήρχε ο κίνδυνος της διασποράς του ιού, έκλεισαν τις πόρτες τους για ένα τρίμηνο. Όταν επαναλειτούργησαν, τόσο μετά το πρώτο όσο και μετά το δεύτερο lockdown, το προσωπικό τους και οι επισκέπτες ήρθαν εκ νέου αντιμέτωποι με πρωτόγνωρες καταστάσεις, δεδομένου ότι η επίσκεψη και η παραμονή εκεί έπρεπε να εναρμονίζεται με το *Υγειονομικό Πρωτόκολλο Covid-19*.

Αντικείμενο της παρούσας εργασίας θα αποτελέσει η λειτουργία των μουσειακών χώρων, ελληνικών και ξένων, κατά τη διάρκεια της πανδημίας. Ειδικότερα, στα

²Δύο χρόνια μετά το ξέσπασμα της πανδημίας, εξακολουθούν να χάνονται ανθρώπινες ζωές. Σύμφωνα με το covid19.gov.gr, στις 10 Ιουλίου 2022 σημειώθηκαν 22 θάνατοι στην Ελλάδα.

παρακάτω κεφάλαια παρουσιάζονται οι μέθοδοι και τα «εργαλεία» που χρησιμοποίησαν τα μουσεία ενόσω παρέμεναν κλειστά, προκειμένου να επικοινωνήσουν με το κοινό και να προωθήσουν τις διάφορες δραστηριότητές τους. Αρχικά, ωστόσο, κρίθηκε σκόπιμο να γίνει μια σύντομη αναδρομή στην ιστορία του θεσμού(1^ο Κεφάλαιο), καθώς και μια αναφορά στη μουσειοπαιδαγωγική θεωρία, η οποία εμφανίστηκε στις αρχές του 20^{ου} αι. και επηρέασε έκτοτε τη λειτουργία των μουσείων (2^ο Κεφάλαιο) -αξίζει να επισημανθεί ότι, ορισμένα μουσεία είχαν αποκτήσει μια εκπαιδευτική διάσταση πριν την εμφάνιση της παραπάνω θεωρίας. Στο 3^ο Κεφάλαιο υπογραμμίζονται τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του *διδακτισμού*, του *συμπεριφορισμού*, της *θεωρίας της ανακάλυψης* και του *κονστрукτιβισμού*, ήτοι ορισμένων εκ των θεωριών που αξιοποιούνται σήμερα στις εκπαιδευτικές δραστηριότητες των μουσείων. Ακολούθως, στο 4^ο Κεφαλαίο γίνεται μνεία στα παιδικά μουσεία, το χαρακτηριστικότερο, ίσως, παράδειγμα διαδραστικού μουσείου, και παρουσιάζεται ένα από τα εκθέματα (*Η αγορά*) του Ελληνικού Παιδικού Μουσείου. Στο 5^ο Κεφάλαιο το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στο διαδίκτυο και σε εκείνα τα τεχνολογικά μέσα που χρησιμοποιούνται σήμερα από τα μουσεία, τα οποία ειρήσθω εν παρόδω χρησιμοποιούνταν και πριν τον covid-19, για τη διδασχή και την αναψυχή του κοινού, ενώ στο 6^ο Κεφάλαιο μελετάται ο τρόπος με τον οποίο τα μουσειακά ιδρύματα συνέχισαν να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους, τόσο κατά τη διάρκεια των lockdowns όσο και μετά την άρση τους, και υπογραμμίζονται οι συνέπειες του κορωνοϊού στη γενικότερη λειτουργία τους. Τέλος, στο 7^ο Κεφάλαιο παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της έρευνας, που διενεργήθηκε από την υποφαινόμενη στο διάστημα Ιούνιος – Οκτώβριος 2022, σχετικά με τη λειτουργία των μουσείων σε τρεις διαφορετικές περιόδους: στην προ covid-19 εποχή, κατά τη διάρκεια της πανδημίας και στη μετά covid-19 εποχή.

Για τις ανάγκες της ανά χείρας εργασίας χρησιμοποιήθηκε η ελληνόγλωσση και ξενόγλωσση βιβλιογραφία, όπως επίσης και τα δημοσιευμένα σε επιστημονικά περιοδικά άρθρα. Επιπλέον, αξιοποιήθηκαν οι πληροφορίες που παρέχονται στους ιστότοπους των μουσείων, αναφορικά με τις εκθέσεις και τα μουσειοπαιδαγωγικά προγράμματα που προσφέρονται κατά την εξεταζόμενη περίοδο, ενώ ελήφθησαν υπόψη και τα στοιχεία που δημοσίευσαν διεθνείς οργανισμοί, όπως η UNESCO, το *Network of European Museum Organisations* (NEMO) και το *International Council of*

Museums (ICOM), για τη λειτουργία, τα προβλήματα και τις ανάγκες των μουσείων στη διάρκεια της πανδημίας, αλλά και στη μετά covid-19 εποχή.

Προκαταλαμβάνοντας τα συμπεράσματα, τα μουσεία από τις αρχές του 2020 κλήθηκαν να λειτουργήσουν υπό πρωτόγνωρες και αντίξοες συνθήκες. Χάρη στην προεργασία ετών, ωστόσο, βρήκαν τον τρόπο να ανταποκριθούν στις προκλήσεις της εποχής και να συνεχίσουν να προσφέρουν έργο. Από την άλλη, οι επισκέπτες, μπορεί να στερήθηκαν τη δυνατότητα της φυσικής παρουσίας στους μουσειακούς χώρους, κάτι που εξ αρχής κρίθηκε επικίνδυνο για τη δημόσια υγεία, είχαν όμως την εναλλακτική της διαδικτυακής μόρφωσης και διασκέδασης.

Α΄ ΜΕΡΟΣ

Επισκόπηση της ιστορίας ενός θεσμού

Ο όρος *μουσείο*, όπως επίσης και η συλλεκτική δραστηριότητα (το *συλλέγειν*), εμφανίζεται ήδη από την αρχαιότητα. Στην Αρχαία Ελλάδα, επί παραδείγματι, το *μουσείον* ήταν το τέμενος των Μουσών, ενώ η λέξη απαντάται και στον λατινικό κόσμο (*museum*), προκειμένου να δηλωθεί ο χώρος, όπου διεξάγονταν φιλοσοφικές συζητήσεις. Αργότερα, κατά την περίοδο της Αναγέννησης, επανεμφανίστηκε στη Φλωρεντία των Μεδίκων (15^{ος} αι.) για να περιγράψει τη συλλογή του Λαυρεντίου του Μεγαλοπρεπούς. Τέλος, κατά την περίοδο του Διαφωτισμού απέκτησε εγκυκλοπαιδική χροιά και χρησιμοποιήθηκε σε τίτλους βιβλίων για να υποδηλώσει την πληρότητα κατά την πραγμάτευση ενός θέματος.³

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω, ο εξεταζόμενος όρος αρχικά δήλωνε είτε κάποια συλλογή, αρκετά συχνά, μάλιστα, τον πλούτο αυτής, είτε χώρους που ουδεμία σχέση έχουν με τον χώρο του μουσείου, όπως τον αντιλαμβάνεται κανείς σήμερα. Ο συσχετισμός του όρου με έναν χώρο που έχει συγκεκριμένο σκοπό αρχίζει να παγιώνεται στις αρχές του 18^{ου} αι., οπότε χρησιμοποιείται και αναφορικά με το κτήριο που στεγάζει μία συλλογή. Η χρήση της λέξης, με τη σημερινή έννοιά της, καθιερώνεται κατά τον 19^ο αι., όταν το μουσείο εμφανίζεται ως ο κατεξοχήν κατάλληλος χώρος για τη φύλαξη τοπικών αρχαιοτήτων και άλλων αντικειμένων με ενδιαφέρον, ο απώτερος σκοπός του οποίου είναι η διδασχά και η αναψυχή του κοινού.

Ο 19^{ος}, εξάλλου, είναι ο αιώνας κατά τον οποίο ιδρύονται δημόσιοι μουσειακοί χώροι στην Ελλάδα γι' αυτόν ακριβώς τον σκοπό, τουτέστιν την προστασία και τη φύλαξη των αρχαιοτήτων. Ειδικότερα, κατά τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια το νεοσύστατο Ελληνικό Βασίλειο μερίμνησε για την ίδρυση Αρχαιολογικών Μουσείων, προκειμένου οι ελληνικές αρχαιότητες, τόσο της πρωτεύουσας όσο και της επαρχίας, να φιλοξενηθούν εκεί και να προφυλαχθούν από τις αρπακτικές διαθέσεις γηγενών και ξένων -είναι γνωστή η περιπέτεια των Ελγινείων Μαρμάρων, της ιδιωτικής συλλογής του Λόρδου Έλγιν, η οποία το 1814-15 αγοράστηκε από το Βρετανικό Μουσείο.⁴

³ Ανδρομάχη Γκαζή, «Από τις Μούσες στο Μουσείο: Η ιστορία ενός θεσμού διά μέσου των αιώνων», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 70 (Μάρτιος 1999), σ. 39 (στο εξής: Γκαζή, «Από τις Μούσες στο Μουσείο»).

⁴ Βλ. Γκαζή, «Από τις Μούσες στο Μουσείο», σ. 41 και 43-45. Χρηρίζει επισήμανσης το γεγονός ότι παρόμοια αρπακτική δράση είχαν αναπτύξει πολύ πριν τον Έλγιν και οι Ρωμαίοι, αξιωματούχοι και απλοί στρατιώτες, οι οποίοι μετά το πέρας των εκστρατειών τους μετέφεραν στη μητρόπολη έργα τέχνης

Σήμερα, το μουσείο ορίζεται ως «ένα μόνιμο μη κερδοσκοπικό ίδρυμα στην υπηρεσία της κοινωνίας που ερευνά, συλλέγει, συντηρεί, ερμηνεύει και εκθέτει υλική και άυλη κληρονομιά. Ανοικτά στο κοινό, προσβάσιμα και χωρίς αποκλεισμούς, τα μουσεία προωθούν την ποικιλομορφία και τη βιωσιμότητα. Λειτουργούν και επικοινωνούν ηθικά, επαγγελματικά και με τη συμμετοχή των κοινοτήτων, προσφέροντας ποικίλες εμπειρίες για εκπαίδευση, ψυχαγωγία, προβληματισμό και ανταλλαγή γνώσεων» -ο παραπάνω ορισμός εγκρίθηκε στις 24 Αυγούστου 2022 από την Έκτακτη Γενική Συνέλευση του Διεθνούς Συμβουλίου Μουσείων (ICOM).⁵

Με βάση τα έως τώρα δεδομένα, αυτό που θεωρείται ορόσημο για την εκπαιδευτική διάσταση του μουσείου, αλλά και για την ιστορία του ίδιου του θεσμού στον δυτικό κόσμο, είναι το Μουσείο της Αλεξάνδρειας, το οποίο ίδρυσε ο Πτολεμαίος Α΄, ο επονομαζόμενος Σωτήρας, το 290 π. Χ.⁶ Το μουσείο περιλάμβανε συλλογές από διαφορετικά μουσειακά πεδία, διέθετε αστρονομικό παρατηρητήριο και εξοπλισμό για έρευνα και διδασκαλία και μαζί με τη Βιβλιοθήκη, με την οποία συνδεόταν άμεσα, συγκροτούσαν το μεγαλύτερο πολιτιστικό κέντρο του ελληνιστικού κόσμου. Εκεί συγκεντρώνονταν φιλόσοφοι, άνθρωποι του πνεύματος, μαθητευόμενοι κ. ά. και πραγματοποιούσαν ερευνητικό έργο για την κατανόηση του κόσμου και τη μετάδοση της γνώσης στις επόμενες γενιές. Θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι μέχρι και τα μέσα του 16^{ου} αι. το Μουσείο της Αλεξάνδρειας συνιστούσε την εξαίρεση στον κανόνα, δεδομένου ότι στο εν λόγω διάστημα (αρχές 3^{ου} αι. π. Χ. –μέσα 16^{ου} αι.) οι συλλογές, ως επί το πλείστον ιδιωτικές, και οι οιονεί μουσειακοί χώροι που τις φιλοξενούσαν-οι Ρωμαίοι της Ελληνιστικής Εποχής, για παράδειγμα, συνήθιζαν να εκθέτουν τα έργα τέχνης από τις κατακτημένες περιοχές στη ρωμαϊκή Αγορά (Forum), σε δημόσιους κήπους, λουτρά και ναούς- δεν είχαν καμία μορφωτική πρόθεση. Τουναντίον,

ως πολεμική λεία. Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση του Ουέρρη, Ρωμαίου αξιωματούχου, ο οποίος δε δίστασε να απογυμνώσει τη Σικελία από όλους τους καλλιτεχνικούς θησαυρούς της κατά τη διάρκεια της εκεί θητείας του. Βλ. Αλεξάνδρα Μπούνια, «Συλλογές και συλλέκτες στην Αρχαία Ρώμη: 1^{ος} αι. π. Χ. – 1^{ος} αι. μ. Χ.», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 73 (Δεκέμβριος 1999), σ. 43.

⁵Ο νέος ορισμός έχει αναρτηθεί στο icom.museum. Πριν την 24^η Αυγούστου 2022, το μουσείο οριζόταν ως «ίδρυμα μόνιμο, χωρίς κερδοσκοπικό χαρακτήρα, υποταγμένο στην υπηρεσία της κοινωνίας και της ανάπτυξης της και ανοιχτό στο κοινό, το οποίο αποκτά, συντηρεί, μελετά, κοινοποιεί και εκθέτει υλικές μαρτυρίες του ανθρώπου και του περιβάλλοντός του με σκοπό την έρευνα, την εκπαίδευση και τη ψυχαγωγία». Βλ. Γκαζή, «Από τις Μούσες στο Μουσείο», σ. 39.

⁶Ο Πτολεμαίος Α΄ ίδρυσε το Μουσείο κατά το πρότυπο του Λυκείου, δηλαδή της σχολής του Αριστοτέλη. Στο Μουσείο προσκαλούνταν από τον βασιλιά οι κορυφαίοι σοφοί της εποχής, προκειμένου να αφοσιωθούν στην επιστημονική εργασία. Επρόκειτο για ένα ερευνητικό ινστιτούτο της εποχής που διέθετε συλλογές και βοηθητικά μέσα διαφόρων ειδών. Βλ. Ulrich Wilcken, *Αρχαία Ελληνική Ιστορία*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1976, σ. 401-402.

εξυπηρετούσαν κατά κύριο λόγο σκοπούς πολιτικού και κοινωνικού κύρους, αυτοπροβολής και προσωπικής ευχαρίστησης των ιδιοκτητών τους.⁷

Παρά το γεγονός ότι ο όρος έλκει την καταγωγή του από την αρχαιότητα, το μουσείο θεωρείται μοντέρνος θεσμός που γεννήθηκε περίπου στα μέσα του 15^{ου} αι. στην αναγεννησιακή Ιταλία. Είναι η εποχή, μάλιστα, κατά την οποία εμφανίζονται δύο νέες λέξεις για να εκφράσουν την έννοια του μουσείου. Η πρώτη είναι η λέξη *galleria*, μια μεγάλη μακρόστενη αίθουσα φωτισμένη από το πλάι, που κατέληξε να δηλώνει τον χώρο για την έκθεση πινάκων ζωγραφικής και γλυπτών. Η δεύτερη είναι το *gabinetto*, ένα τετράγωνο συνήθως δωμάτιο γεμάτο με ταριχευμένα ζώα, βοτανικά δείγματα, έργα μικροτεχνίας και άλλα αξιοπερίεργα αντικείμενα -ο πρόγονος των *cabinets des curiosités*. Επρόκειτο ουσιαστικά για δύο τύπους συλλογών που αποτελούσαν αποκλειστική ενασχόληση βασιλέων, πριγκίπων και πλουσίων και οι οποίες δεν ήταν προσιτές στο ευρύ κοινό.⁸

Από τα μέσα του 16^{ου} και κυρίως κατά τον 17^ο και 18^ο αι. γνώρισαν ιδιαίτερη άνθηση και διαδόθηκαν σε ολόκληρη την Ευρώπη οι ιδιωτικές συλλογές που περιλάμβαναν διάφορα αξιοπερίεργα αντικείμενα, έργα τέχνης και είδη του φυσικού και ζωικού βασιλείου, για τις οποίες χρησιμοποιήθηκε ο όρος *cabinets des curiosités*. Μολονότι ήταν προσβάσιμες μόνο στους φιλοξενούμενους των ιδιοκτητών τους, ανιχνεύεται σε αυτές η πρόθεση για ευχαρίστηση και μαθητεία, έστω γι' αυτό το περιορισμένο κοινό. Μία τέτοια συλλογή ήταν του Erzherzog Ferdinand II στο Ίνσμπρουκ της Αυστρίας (1567), αποτελούμενη από αντικείμενα τέχνης και χειροτεχνίας, δείγματα της φύσης, συλλογές τέχνης (πορτρέτα) και οπλισμό. Η καταγραφή των αντικειμένων της και η αξιοποίησή τους για τη συγγραφή της ιστορίας και τη μετάδοσή της, όπως επίσης η θεματική ομαδοποίησή τους ανά αίθουσα και το εκθεσιακό σκεπτικό, που σε ορισμένες περιπτώσεις περιλάμβανε συνοδευτικά κείμενα, μαρτυρούν μια διδακτική πρόθεση. Ως εκ τούτου, τέτοιου είδους συλλογές μπορούν να θεωρηθούν η αφετηρία του σύγχρονου μουσείου.⁹

Ο 18^{ος} αι., δηλαδή η εποχή του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και της Γαλλικής Επανάστασης, σηματοδοτεί τη γέννηση και την ανάπτυξη του μοντέρνου μουσείου ως

⁷Βλ. Γκαζή, «Από τις Μούσες στο Μουσείο», σ. 40 και Νίκη Νικονάνου, *Μουσειοπαιδαγωγική. Από τη θεωρία στην πράξη*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2021, σ. 24-25 (στο εξής: Νικονάνου, *Μουσειοπαιδαγωγική*).

⁸Βλ. Νικονάνου, *Μουσειοπαιδαγωγική*, σ. 26.

⁹Βλ. Νικονάνου, *Μουσειοπαιδαγωγική*, σ. 26-30, όπου και άλλα παραδείγματα τέτοιων συλλογών.

προς δύο βασικές παραμέτρους: τη σχέση του με το κοινό και την ανάπτυξη ενός θεωρητικού πλαισίου για τη λειτουργία του. Είναι, εξάλλου, ο αιώνας κατά τον οποίο ιδρύονται στην Ευρώπη τα πρώτα δημόσια μουσεία, το Βρετανικό (1753) και το Λούβρο (1793), γεγονός που μαρτυρεί την πρόθεση τόσο ο χώρος, όσο και οι συλλογές που φιλοξενούνταν εκεί, να συνδεθούν με ένα ευρύτερο κοινό και όχι μόνο με μία ολιγομελή κοινωνική ομάδα, όπως συνέβαινε στο παρελθόν. Και ενώ το Βρετανικό Μουσείο, αρχικά, άνοιξε για το κοινό με πολύ περιορισμένο ωράριο και με περιοριστικούς όρους (λ. χ. η πρόσβαση ήταν δυνατή μόνο σε περιορισμένες ομάδες επισκεπτών, αφού προηγουμένως είχαν υποβάλει αίτηση, η είσοδος δεν επιτρεπόταν στα παιδιά, οι ξεναγήσεις ήταν σύντομες κ. ά.), το Λούβρο υιοθέτησε έναν διαφορετικό τρόπο λειτουργίας. Πιο συγκεκριμένα, στο μουσείο της γαλλικής πρωτεύουσας, που ιδρύθηκε με σκοπό να στεγάσει τις εθνικοποιημένες μετά τη Γαλλική Επανάσταση συλλογές της βασιλικής οικογένειας και των αριστοκρατών, προκρίθηκε η απρόσκοπτη πρόσβαση του κοινού έναντι οποιουδήποτε περιορισμού. Επιπροσθέτως, αναπτύχθηκε εκεί ένα παιδαγωγικό σκεπτικό σχετικά με τις επικοινωνιακές διαδικασίες, μιας και το Λούβρο ήταν το πρώτο μουσείο που οργάνωσε και εξέθεσε τις συλλογές ζωγραφικής κατά σχολές, μεριμνώντας παράλληλα για την ύπαρξη ενός επεξηγηματικού κειμένου δίπλα από κάθε πίνακα με στοιχεία για τον καλλιτέχνη και το περιεχόμενο του έργου, και τύπωσε έναν κατάλογο-οδηγό προς χρήση των επισκεπτών. Με άλλα λόγια, ήταν ένα δημόσιο μουσείο με εκπαιδευτική διάσταση τουλάχιστον εν τη γενέσει του, διότι στη μετεπαναστατική Γαλλία ως Musée de Napoleon (1802) χρησιμοποιήθηκε για πολιτική προπαγάνδα και για να αναδειχθεί το κύρος του ηγεμόνα και το μεγαλείο της χώρας μέσα από την έκθεση των λαφύρων των Ναπολεόντειων πολέμων.¹⁰

Επιχειρώντας μία σύγκριση με τους μουσειακούς χώρους του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, αξίζει να επισημανθεί ότι σε ένα από τα πρώτα μουσεία, το οποίο στεγαζόταν στον αρχαίο ναό του Ηφαίστου και της Αθηνάς Εργάνης στο Θησείο (1835), επικρατούσε σύμφωνα με τη μαρτυρία ενός επισκέπτη μια «ωραία αταξία». Τα εκθέματα συνωστιζόνταν γύρω-γύρω στους τοίχους, αλλά και στο κέντρο, χωρίς κάποιο ιδιαίτερο σύστημα. Προς τα τέλη του 19^{ου} αι., ωστόσο, τα ελληνικά μουσεία

¹⁰Βλ. Γκαζή, «Από τις Μούσες στο Μουσείο», σ. 40-41 και Νικονάνου, *Μουσειοπαιδαγωγική*, σ. 30-32.

αρχίζουν να οργανώνονται συστηματικά κατά το πρότυπο εκείνων που λειτουργούσαν στη Δυτική Ευρώπη και να αναλαμβάνουν μια μορφωτική αποστολή.¹¹

Εν κατακλείδι, στα τέλη του 19^{ου} αι. τα μουσεία απέκτησαν μία αναμφισβήτητη παιδαγωγική διάσταση και σε συνδυασμό με την εμφάνιση της μουσειοπαιδαγωγικής θεωρίας στις αρχές του 20^{ου} αι. (βλ. επόμενο κεφάλαιο) ήταν πλέον έτοιμα να φέρουν εις πέρας την διττή αποστολή τους, ήτοι να προ-φυλάξουν κάθε λογής αντικείμενο και να μορφώσουν τους επισκέπτες ανεξαρτήτως κοινωνικής θέσης. Η συγκεκριμένη περίοδος (τέλη 19^{ου} – αρχές 20^{ου} αι.), εκτός του ότι πρόσφερε στο κοινό πολλά και διαφορετικά μουσεία (λ.χ. μουσεία τέχνης, πινακοθήκες, γλυπτοθήκες, αρχαιολογικά, τεχνολογικά κ.ά.), τα οποία σε ορισμένες περιπτώσεις στεγάζονταν σε επιβλητικά κτήρια, σηματοδοτεί τις απαρχές του μουσείου ως χώρου μάθησης και εκπαίδευσης.

¹¹Βλ. Γκαζή, « Από τις Μούσες στο Μουσείο», σ. 43-44. Ο ναός του Ηφαίστου και της Αθηνάς, ή αλλιώς το *Ηφαιστείο*, είχε μετατραπεί από πολύ νωρίς σε χριστιανική εκκλησία (7^{ος} αι. ca), αφιερωμένη στον Άγιο Γεώργιο. Βλ. JohnM. Camp, *Η Αρχαία Αγορά της Αθήνας. Οι ανασκαφές στην καρδιά της κλασικής πόλης*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2005, σ. 107, 252 και 254.

Μουσείο και εκπαίδευση

Σύμφωνα με τον G. Hein, ο εκπαιδευτικός ρόλος των μουσείων είναι τόσο παλιός όσο και το σύγχρονο μουσείο.¹² Αν και αναγνωρισμένα ήδη από νωρίς (αρχές 19^{ου} αι.) ως φύσει εκπαιδευτικά ιδρύματα, μόνο στα τέλη του 19^{ου} αι. τα μουσεία θα εμφανίσουν τα πρώτα δείγματα οργανωμένων εκπαιδευτικών διαδικασιών, επιδιώκοντας μέσω αυτών αφενός την επικοινωνία με το ευρύ κοινό και αφετέρου την πνευματική καλλιέργεια των επισκεπτών τους, ανεξαρτήτως ηλικίας και κοινωνικο-οικονομικού status. Οι διαλέξεις για ενήλικες, η δημιουργία συλλογών σε άμεση συνάρτηση με εκπαιδευτικά ιδρύματα, η ίδρυση μουσείων με μορφωτικούς στόχους, η ανάπτυξη και λειτουργία νέων κατηγοριών μουσείων (λ.χ. τεχνικά, παιδικά κ. ά.) και ο δανεισμός αντιγράφων μουσειακών αντικειμένων σε σχολεία εξυπηρετούσαν ακριβώς αυτούς τους σκοπούς. Από τα τέλη του 19^{ου} αι. και εξής, λοιπόν, οι μουσειακοί χώροι αρχίζουν να λειτουργούν ως περιβάλλοντα μάθησης και εμπειρίας και η μουσειακή εκπαίδευση θεωρείται μια συμπληρωματική δραστηριότητα στην κεντρική αποστολή των μουσείων που είναι η μέριμνα για τις συλλογές.

Ενδεικτική των αλλαγών που σημειώνονται στη στοχοθεσία και τη γενικότερη λειτουργία των μουσείων είναι και η εμφάνιση λίγο αργότερα (αρχές 20^{ου} αι.) μιας νέας θεωρίας, της μουσειοπαιδαγωγικής, δηλαδή της εφαρμοσμένης παιδαγωγικής με χώρο δράσης το μουσείο. Επηρεασμένη από το κίνημα της προοδευτικής εκπαίδευσης του Αμερικανού φιλοσόφου και παιδαγωγού John Dewey (1859-1952) και τις διατυπωμένες ήδη από την περίοδο του Διαφωτισμού απόψεις για την αξία της προσωπικής εμπειρίας της πραγματικότητας μέσα από την προσέγγιση των αντικειμένων, η μουσειοπαιδαγωγική προωθεί την ενεργητική συμμετοχή του επισκέπτη στις δραστηριότητες του μουσείου και τη μάθηση μέσα από την πράξη (*learning by doing*), μέσα από την προσωπική επαφή και δοκιμή. Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση των τεχνικών μουσείων που εμφανίζονται κατά τη εξεταζόμενη περίοδο και τα οποία μέσω εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων παρείχαν στους επισκέπτες τη δυνατότητα βιωματικής χρήσης των εκθεμάτων -ως τεχνικό ορίζεται το μουσείο που

¹²George E. Hein, «Μουσειακή εκπαίδευση», στο: *Παιδί και εκπαίδευση στο μουσείο: θεωρητικές αφητηρίες, παιδαγωγικές πρακτικές*, επιμ. Δέσποινα Καλεσοπούλου, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2019, σ. 25 (στο εξής: Hein, «Μουσειακή εκπαίδευση»).

ενημερώνει το κοινό για θέματα επιστήμης και τεχνολογίας. Ειδικότερα, στις αρχές του 20^{ου} αι. οι εκθέσεις στο Τεχνικό Μουσείο του Μονάχου έδιναν στο κοινό, και κυρίως σε μαθητές σχολείων, τη δυνατότητα ενεργητικής προσέγγισης του εκθεσιακού υλικού μέσα από ειδικά εκπαιδευτικά εκθέματα, επεξηγηματικά κείμενα, σχέδια, μακέτες, κινούμενα μοντέλα που μπορούσαν να τεθούν σε λειτουργία από τον ίδιο τον επισκέπτη κ. ά. Παρομοίως, στο Μουσείο Τεχνολογίας του South Kensington του Λονδίνου παρέχονταν δυνατότητες ενεργητικής προσέγγισης και χρήσης των εκθεμάτων του.¹³ Αμφότερες οι παραπάνω περιπτώσεις μαρτυρούν ότι ήδη από τις αρχές του περασμένου αιώνα ο απώτερος στόχος των μουσειοπαιδαγωγικών δραστηριοτήτων ήταν η βιωματική μάθηση και όχι η παραδοσιακή παθητική.¹⁴

Η εκπαιδευτική διάσταση του μουσείου και των δραστηριοτήτων του, βεβαίως, ουδέποτε περιορίστηκε στη χρήση εκθεμάτων, αυθεντικών ή αντιγράφων. Απλώς στα τεχνικά μουσεία υπήρχε η συγκεκριμένη δυνατότητα περισσότερο από οπουδήποτε αλλού, δεδομένου ότι τα αντικείμενα εκεί ήταν κυρίως σύγχρονα και όχι αντικείμενα τέχνης ή ιδιαίτερης, με βάση την παλαιότητα ή σπανιότητα, αξίας. Όπου δεν ήταν δυνατή η χρήση εκθεμάτων, εφαρμόζονταν διαφορετικές πρακτικές (λ.χ. ξεναγήσεις, διαλέξεις, σεμινάρια κ. ά.), με τον ίδιο, ωστόσο, στόχο· αφενός το «άνοιγμα» του μουσείου στο ευρύ κοινό, αφετέρου την εκπλήρωση του εκπαιδευτικού ρόλου του.

Οι μουσειακές δραστηριότητες, συμπεριλαμβανόμενων και των μουσειοπαιδαγωγικών προγραμμάτων που αποτελούν το αντικείμενο της παρούσας εργασίας, απευθύνονταν σε διάφορες ομάδες κοινού. Όπως και σήμερα, έτσι και στις αρχές του 20^{ου} αι. οι υπεύθυνοι των μουσείων, δηλαδή οι διευθυντές και οι έφοροι, που τότε εκτελούσαν και χρέη μουσειοπαιδαγωγού (*museum educator*), προσπαθούσαν να προσελκύσουν το ενδιαφέρον ενηλίκων και παιδιών. Επί παραδείγματι, κατά το α' μισό του 20^{ου} αι. αρκετά μουσεία λειτουργούσαν και την Κυριακή, προκειμένου να υποδεχθούν τους «Επισκέπτες της Κυριακής», δηλαδή τα μέλη της εργατικής τάξης που μπορούσαν να τα επισκεφθούν τη μοναδική μέρα που δεν εργάζονταν. Βέβαια, για

¹³ Ανάλογες δυνατότητες παρέχονταν και στα παιδικά μουσεία των αρχών του 20^{ου} αι. Τα διδάγματα των μεγάλων παιδαγωγών John Dewey και Maria Montessori (1870-1952) για την αξία της αυτενέργειας, της άμεσης εμπειρίας με τα αντικείμενα και της αξιοποίησης όλων των αισθήσεων, καθοδήγησαν τους ιδρυτές των πρώτων παιδικών μουσείων. Βλ. Δέσποινα Καλεσοπούλου – Ζαμπέλ Μουρατιάν, «Τα Παιδικά Μουσεία και η συμβολή τους στην εκπαίδευση του παιδιού. Η περίπτωση του Ελληνικού Παιδικού Μουσείου», στο: *Παιδί και εκπαίδευση στο μουσείο: θεωρητικές αφηρησίες, παιδαγωγικές πρακτικές*, επιμ. Δέσποινα Καλεσοπούλου, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2019, σ. 46-47 (στο εξής: Καλεσοπούλου – Μουρατιάν, «Τα Παιδικά Μουσεία»).

¹⁴ Βλ. Νικονάνου, *Μουσειοπαιδαγωγική*, σ. 39-53.

τον θιασώτη του *αισθητικού μουσείου* Benjamin Ives Gilman (1852-1933) ήταν «ανοησία να ανοίγουμε τις πόρτες μας την Κυριακή ενώ δεν κάνουμε τίποτε για να βοηθήσουμε τον Επισκέπτη της Κυριακής».¹⁵ Ως προς τα παιδιά, αυτά πραγματοποιούσαν επισκέψεις είτε με την οικογένεια τους, είτε κυρίως με το σχολείο τους. Εξάλλου, στην εξεταζόμενη εποχή «γεννήθηκε» η σχέση μουσείου-σχολείου, η οποία εξυπηρετούσε αμφότερες τις πλευρές· από τη μια το μουσείο διεύρυνε το κοινό του και από την άλλη ο χώρος της εκπαίδευσης εμπλούτισε το σχολικό μάθημα με εμπειρίες της πραγματικότητας. Στο πλαίσιο αυτής της συνεργασίας, εκτός από τις επισκέψεις στο μουσείο, προωθήθηκε και ο δανεισμός μουσειακών αντικειμένων σε σχολικές μονάδες.

Η Μουσειοσκευή με τίτλο «Ταξιδεύοντας με τον Ιωάννη Καποδίστρια» του Μουσείου Καποδίστρια στην Κέρκυρα. Πρόκειται για ένα σύνολο φορητού εκπαιδευτικού υλικού με κεντρικό θέμα τη ζωή και το έργο του πρώτου Κυβερνήτη της Ελλάδας που δανείζεται σε σχολεία.

Συν τω χρόνω οι δραστηριότητες και τα προγράμματα των μουσείων πολλαπλασιάστηκαν και εξελίχθηκαν. Σήμερα τα μουσειοπαιδαγωγικά προγράμματα, που όπως προαναφέρθηκε στοχεύουν στην ενεργητική στάση του επισκέπτη κατά την

επεξεργασία των επιλεγμένων περιεχομένων και στη βιωματική προσέγγιση της μουσειακής πραγματικότητας με τη συμμετοχή των αισθήσεων, αναπτύσσονται σε διαφορετικά στάδια και με διαφορετικές μεθόδους (λ. χ. με την αφήγηση, τη κατευθυνόμενη συζήτηση ή μαιευτική κλπ.). Τα πιο συνηθισμένα στάδια είναι τα ακόλουθα:

α) Εισαγωγή στο μουσείο και τη θεματική του εκπαιδευτικού προγράμματος.

β) Προσέγγιση των εκθεμάτων και του ερμηνευτικού υλικού μέσα στην έκθεση. Συχνά, η προσέγγιση των εκθεμάτων μπορεί να χωρίζεται σε δύο επιμέρους στάδια, το ένα με δραστηριότητες συζήτησης και το επόμενο με εξερεύνηση.

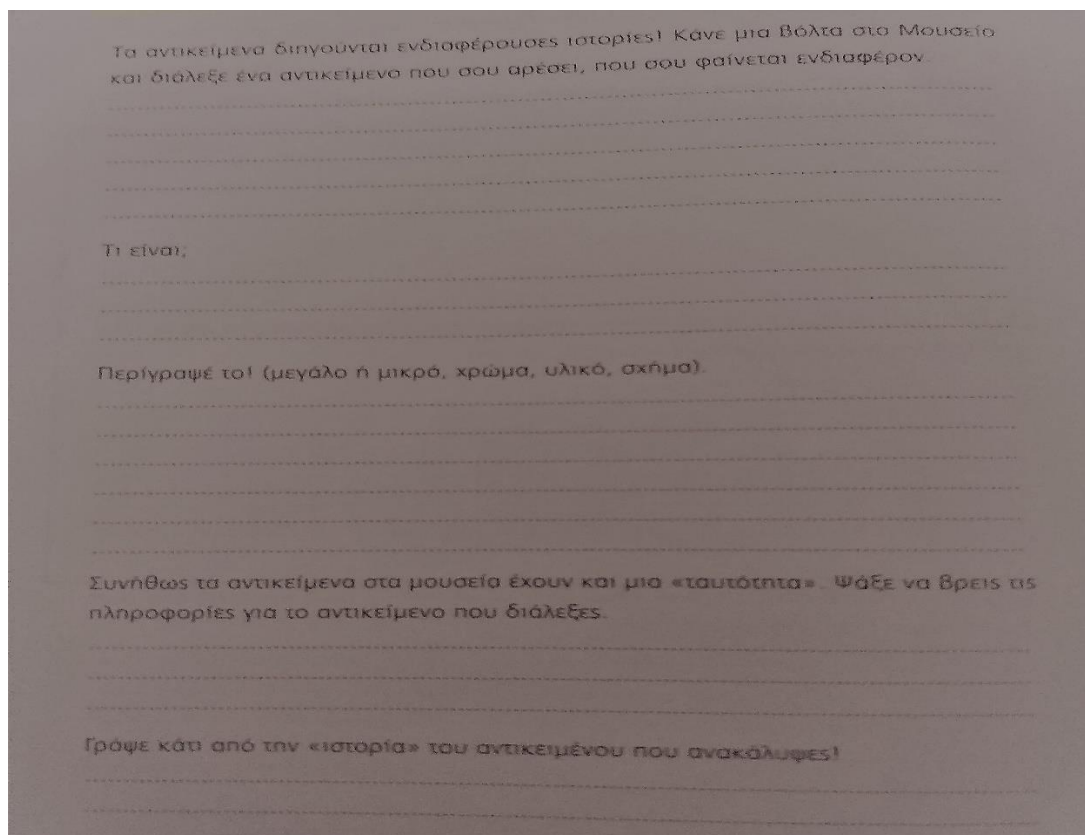
γ) Εφαρμογή βιωματικών μεθόδων προσέγγισης των θεματικών του προγράμματος, όπως, λ. χ., η συμμετοχή σε υλικές-αισθητικές δραστηριότητες, σε παιχνίδια κλπ.¹⁶

Στο Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης, για παράδειγμα, στο πλαίσιο μουσειοπαιδαγωγικού προγράμματος που διοργανώθηκε εκεί κατά το παρελθόν, οι μαθητές των δύο τελευταίων τάξεων του Δημοτικού (Ε' και Στ') και των δύο πρώτων του Γυμνασίου (Α' και Β') ενημερώθηκαν, αρχικά, για την ιστορία του Μουσείου, τις αποστολές του και τη σημασία του για την πόλη, καθώς επίσης και για την ιστορία της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης -στην προκειμένη περίπτωση ο μουσειακός χώρος έρχεται να συμπληρώσει ένα κενό του αναλυτικού προγράμματος του σχολείου, απ' όπου απουσιάζουν στοιχεία για τη ζωή των Εβραίων της Θεσσαλονίκης και της τοπικής ιστορίας. Μέσα από συγκεκριμένες ερωτήσεις, μάλιστα, κινητοποιούνταν να παρατηρήσουν, να ανασύρουν πιθανές γνώσεις και να συνδέσουν τα μουσειακά αντικείμενα με τις δικές τους εμπειρίες.¹⁷ Ακολούθως, συμμετείχαν σε ένα παιχνίδι εξερεύνησης με τίτλο «Τα αντικείμενα του Μουσείου μάς διηγούνται ιστορίες». Οι μαθητές χωρισμένοι σε ολιγομελείς ομάδες περιδιάβαιναν τις αίθουσες με στόχο να ανακαλύψουν αντικείμενα ή φωτογραφίες της *αρεσκείας* τους και, εν συνεχεία, συγκέντρωναν πληροφορίες από τα κείμενα υπομνηματισμού και τα εκθεσιακά ερμηνευτικά βοηθήματα. Τα αποτελέσματα της έρευνας, μαζί με τις προσωπικές παρατηρήσεις και τους προβληματισμούς τους, τα σημείωναν σε ειδικό φύλλο

¹⁶Βλ. Νικονάνου, *Μουσειοπαιδαγωγική*, σ. 132-133.

¹⁷Οι μουσειοπαιδαγωγοί, και γενικότερα το προσωπικό των μουσείων, δεν αρκεί μόνο να απευθύνουν ερωτήσεις στις ομάδες κοινού. Σύμφωνα, με τη Simonοφείλουν να εκδηλώνουν καιζωηρό ενδιαφέρον για τις απαντήσεις των επισκεπτών. Βλ. Nina Simon, *The Participatory Museum*, Museum 20, California 2010, σ. 139-140 (στοεξής: Simon, *The Participatory Museum*).

εργασίας. Τέλος, παρουσίαζαν την ιστορία του αντικειμένου ή της φωτογραφίας που επέλεξαν με τη βοήθεια των μουσειοπαιδαγωγών.¹⁸

Φύλλο εργασίας του εκπαιδευτικού προγράμματος στο Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης.

Στις περιπτώσεις που τα εκπαιδευτικά προγράμματα απευθύνονται σε σχολικές τάξεις, οι επιτόπιες δραστηριότητες μπορούν να συμπληρώνονται από:

α) Προετοιμασία στη σχολική αίθουσα. Οι μαθητές ενημερώνονται από τους εκπαιδευτικούς για το θέμα του προγράμματος. Σπανίως, επισκέπτονται το σχολείο για τον ίδιο σκοπό οι εμψυχωτές, δηλαδή οι μουσειοπαιδαγωγοί.¹⁹

β) Εμβάθυνση στη σχολική αίθουσα μετά τη συμμετοχή στις επιτόπιες δραστηριότητες στο μουσείο.

Οι μαθητές που πρόκειται να επισκεφθούν το Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, λ.χ., παραλαμβάνουν και επεξεργάζονται στην τάξη κατά ομάδες φακέλους με τις 5

¹⁸ Για τις παραπάνω εκπαιδευτικές δραστηριότητες στο Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης βλ. Νικονάνου, *Μουσειοπαιδαγωγική*, σ. 144-162.

¹⁹ Για τον υπεύθυνο διεξαγωγής εκπαιδευτικών προγραμμάτων στα ελληνικά μουσεία χρησιμοποιούνται αρκετοί όροι. *Μουσειοπαιδαγωγός, ερμηνευτής, εμψυχωτής, διευκολυντής* κ. ά. Στην αγγλική ορολογία απαντάται ο *museumeducator*. Βλ. Hein, «Μουσειακή εκπαίδευση», σ. 31.

θεματικές ενότητες του Μακεδονικού Αγώνα (Ο Βάλτος των Γιαννιτσών, Μορφές του Μακεδονικού Αγώνα, Παύλος Μελάς, Το κτήριο του Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα και η Εκπαίδευση στη Μακεδονία). Μελετούν το υλικό, αναζητούν πηγές στο διαδίκτυο ή αλλού και ετοιμάζουν κολλάζ, θεατρικούς διαλόγους, σύντομα κείμενα, ποιήματα ή ακόμη και ζωγραφιές, μετατρέποντας τη σχολική αίθουσα σε ερευνητικό κέντρο δημιουργικής δράσης. Κατά την επίσκεψή τους στο Μουσείο αναλαμβάνουν οι ίδιοι τον ρόλο του ξεναγού και παρουσιάζουν το θέμα τους, χρησιμοποιώντας το υλικό που ετοίμασαν στη τάξη και αξιοποιώντας τα εκθέματα.

Ανάλογα εκπαιδευτικά προγράμματα, ωστόσο, εφαρμόζονται στα ελληνικά μουσεία και για ενήλικες, για «εκείνους που δε σταματούν ποτέ να μαθαίνουν», όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στον ιστότοπο του Μουσείου Μπενάκη (*benaki.org*). Εκτός από ξεναγήσεις, διαλέξεις κ.ά., στο ενήλικο κοινό απευθύνεται και το Εργαστήριο Σχεδίου και Ζωγραφικής. Τα μαθήματα δε διεξάγονται εντός του Μουσείου, αλλά στο εργαστήριο του Γιάννη Παππά (1913-2005). Εκεί οι σπουδαστές κάθε ηλικίας έχουν την ευκαιρία να διδαχθούν το σχέδιο, το χρώμα και τη σύνθεση.

Συμπερασματικά, οι επισκέπτες του σύγχρονου μουσείου δεν αντιμετωπίζονται ως παθητικοί δέκτες πληροφοριών -ή καλύτερα δεν πρέπει να αντιμετωπίζονται ως τέτοιοι. Αντιθέτως, τοποθετούνται στο επίκεντρο όλων των μουσειολογικών και μουσειοπαιδαγωγικών επιλογών (*κονστροκτιβιστική προσέγγιση*) και συμμετέχουν ενεργά στη βιωματική προσέγγιση του μουσειακού υλικού και τη διαμόρφωση νοημάτων. Τα μουσειοπαιδαγωγικά προγράμματα, τέλος, μαρτυρούν ότι ο ρόλος του μουσείου είναι πολυδιάστατος (θεματοφύλακας του παρελθόντος, εκπαιδευτικό ίδρυμα, χώρος ψυχαγωγίας) και, λαμβάνοντας υπόψιν τα χαρακτηριστικά των εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων που προαναφέρθηκαν, είναι σε θέση να προσφέρουν γνώση -και, μάλιστα, όχι εφήμερη, επιβεβαιώνοντας την άποψη ότι «ο άνθρωπος θυμάται το 90% απ' όσα αποπερατώνει ο ίδιος».

Οι εκπαιδευτικές θεωρίες στα μουσεία

Όπως προαναφέρθηκε, στα τέλη του 19^{ου} αι. είχε ήδη αναγνωριστεί η δύναμη των μουσειακών χώρων να καλλιεργούν πνευματικά και να εκπαιδεύουν τους επισκέπτες τους, παιδιά και ενήλικες, καθώς θεωρούνταν όχι μόνο οι θεματοφύλακες του παρελθόντος, αλλά και της επιστημονικής αλήθειας. Επιπροσθέτως, κατά την ίδια περίοδο άρχισαν να δημιουργούνται συλλογές σε άμεση συνάρτηση με τα εκπαιδευτικά ιδρύματα και να ιδρύονται μουσεία με εκπαιδευτικούς στόχους, γεγονός το οποίο σηματοδότησε τη «γέννηση» μιας σχέσης που αντέχει έως τις μέρες μας, αυτής του μουσείου με το σχολείο. Έτσι, λοιπόν, από τη μια δινόταν η ευκαιρία στον χώρο της εκπαίδευσης να εμπλουτίσει το σχολικό μάθημα με εμπειρίες της πραγματικότητας και από την άλλη τα μουσεία μπορούσαν να εκπαιδεύουν και να ψυχαγωγούν ένα ευρύτερο κοινό.

Παράλληλα, και ως αποτέλεσμα της εν λόγω αλληλοσυμπλήρωσης, οι εκπαιδευτικές θεωρίες, οι οποίες άρχισαν να διατυπώνονται κατά την εξεταζόμενη εποχή (τέλη 19^{ου} αι. και εξής), προκειμένου να αναδείξουν τους σκοπούς της μάθησης και τα χαρακτηριστικά των εκπαιδευτικών και των εκπαιδευομένων, αξιοποιήθηκαν συν τω χρόνω στις δραστηριότητες των μουσείων, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις επηρέασαν ακόμη και την ίδρυσή τους. Επί παραδείγματι, οι θέσεις του Dewey για την εμπειρία και τη μάθηση μέσα από την πράξη διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στη δημιουργία μιας ειδικής κατηγορίας μουσείων, των παιδικών -το πρώτο παιδικό μουσείο ιδρύθηκε στο Μπρούκλιν το 1899 (για τα παιδικά μουσεία βλ. επόμενο κεφάλαιο).²⁰

Οι εκπαιδευτικές θεωρίες, οι οποίες εφαρμόζονται στα προγράμματα του σύγχρονου μουσείου, μπορούν να ταξινομηθούν με βάση τις *θεωρίες γνώσης* (επιστημολογίες) και τις *θεωρίες μάθησης* στις οποίες στηρίζονται. Εμπεριέχουν, δηλαδή, τόσο μια προσέγγιση για το πώς αντιμετωπίζουν τη γνώση, όσο και για το πώς αντιμετωπίζεται η μάθηση. Ως προς το πεδίο των μουσείων, η εφαρμογή τους παράγει τα είδη των

²⁰Βλ. Νικονάνου, *Μουσειοπαιδαγωγική*, σ. 39 και 45-46.

εκπαιδευτικών προγραμμάτων και κατ' επέκταση χαρακτηρίζει και την «παιδαγωγική ταυτότητα» του κάθε μουσειακού χώρου.²¹

Αναφορικά με τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζουν τη γνώση, οι εκπαιδευτικές θεωρίες, όπως φαίνεται και στο παρακάτω σχήμα, είτε υποστηρίζουν ότι η γνώση υπάρχει ερήμην του υποκειμένου μάθησης και, επομένως, πρέπει να επιδιώξουμε την κατάκτησή της είτε ότι η γνώση δομείται από άτομα και ομάδες και, επομένως, πρέπει να τη συνθέσουμε.

γνώση ανεξάρτητη του υποκειμένου → κατάκτηση της αλήθειας

→ απλή, μονοδιάστατη προσέγγιση

γνώση δομημένη από το υποκείμενο → κατασκευή της αλήθειας

→ σύνθετη, πολλαπλή προσέγγιση

→ διασύνδεση πληροφοριών

Στην πρώτη περίπτωση, το υποκείμενο -τόσο στο σχολείο όσο και στο μουσείο- πρέπει να κατακτήσει την αλήθεια, η οποία είναι αντικειμενική, απλή και μονοσήμαντη. Πρόκειται, δηλαδή, για μια *ρεαλιστική* προσέγγιση της γνώσης, κατά την οποία το υποκείμενο οργανώνει τις γνώσεις του για τον κόσμο, ανεξάρτητα από τον εαυτό του. Στη δεύτερη περίπτωση, το υποκείμενο είναι αυτό που κατασκευάζει την αλήθεια, η οποία είναι πολλαπλή, μέσα από διαδικασίες διασύνδεσης και διάδρασης με τη σύνθετη πραγματικότητα. Εδώ, η προσέγγιση είναι *ιδεαλιστική*, καθώς τα συμπεράσματα του υποκειμένου για την αλήθεια και την πραγματικότητα αποκτούν «νόημα» αν σχετίζονται με το δικό του πλαίσιο νοητικής πραγματικότητας. Οι παραπάνω προσεγγίσεις στη γνώση, ήτοι η θετικιστική-ρεαλιστική και η ιδεαλιστική-κονστρουκτιβιστική, έχουν επηρεάσει και τις μουσειακές πρακτικές, ιδιαίτερα τον τρόπο με τον οποίο σχεδιάζονται και αναπαράγονται τα αφηγήματα του παρελθόντος

²¹Βλ. Αναστασία Φιλιππουπολίτη, «Εκπαιδευτικές θεωρίες και μουσειακή μάθηση», στο: *Μουσειακή μάθηση και εμπειρία στον 21^ο αιώνα*, επιμ. Νίκη Νικονάνου, Αθήνα 2015, σ. 28-29 (στο εξής: Φιλιππουπολίτη, «Εκπαιδευτικές θεωρίες και μουσειακή μάθηση»).

στις εκθέσεις, τον τρόπο με τον οποίο οργανώνεται η ιστορική γνώση και ταξινομούνται οι συλλογές.²²

Ως προς τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζουν τη μάθηση, οι εκπαιδευτικές θεωρίες ανήκουν είτε στις *παθητικές* είτε στις *ενεργητικές* προσεγγίσεις (βλ. το παρακάτω σχήμα).²³ Στην πρώτη περίπτωση, η μάθηση δεν προϋποθέτει την ενεργό, κριτική συμμετοχή του υποκειμένου· αντιθέτως, το υποκείμενο συσσωρεύει πληροφορίες, τις οποίες απορροφά μυστηριωδώς, τις ταξινομεί και αυξάνεται βαθμιαία η γνώση του. Το υποκείμενο, δηλαδή, είναι ένα «κενό δοχείο» ή ένας «άγραφος χάρτης» που θα γεμίσει με νέα αισθητηριακά δεδομένα. Πρόκειται για μια *προσθετική* ή *σωρευτική* διαδικασία μάθησης με ποσοτικό χαρακτήρα. Από την άλλη, οι ενεργητικές θεωρίες δίνουν έμφαση στην ενεργό επεξεργασία των νέων αισθητηριακών δεδομένων, τις πρότερες γνώσεις και εμπειρίες, το πολιτιστικό υπόβαθρο και το περιβάλλον στο οποίο εξελίσσεται η μαθησιακή διαδικασία.²⁴

Παθητικές θεωρίες → βαθμιαία αύξηση της γνώσης

→ σωρευτική διαδικασία λήψης των δεδομένων

→ μετάδοση των γνώσεων

→ ποσοτική προσέγγιση στα δεδομένα

Ενεργητικές θεωρίες → ενεργητική συμμετοχή του υποκειμένου

→ κριτική αντιμετώπιση των νέων δεδομένων

→ αναδιοργάνωση της γνώσης

→ ποιοτική προσέγγιση

²²Βλ. Φιλίππου-Πολίτη, «Εκπαιδευτικές θεωρίες και μουσειακή μάθηση», σ. 29.

²³Σύμφωνα με τον Hein, οι μαθησιακές θεωρίες θα μπορούσαν θεωρητικά να τοποθετηθούν σε μία κλίμακα και να ποικίλλουν από *παθητικές* έως *ενεργητικές*. Στην πρώτη περίπτωση συγκαταλέγονται οι θεωρίες που υποστηρίζουν ότι ο νους είναι παθητικός δέκτης καινούριων ερεθισμάτων, τα οποία απορροφά, ταξινομεί και μαθαίνει. Στη δεύτερη, ανήκουν οι θεωρίες που υποστηρίζουν ότι η ενεργητική ενασχόληση του μυαλού με τον εξωτερικό κόσμο συνιστά τη μάθηση. Ο μαθητής αποκτά γνώση όταν σκέπτεται και επενεργεί στον εξωτερικό κόσμο, αντιδρώντας σε ερεθίσματα. Βλ. Hein, «Μουσειακή εκπαίδευση», σ. 32.

²⁴Βλ. Φιλίππου-Πολίτη, «Εκπαιδευτικές θεωρίες και μουσειακή μάθηση», σ. 30.

Στις παθητικές θεωρίες, σε εκείνες δηλαδή που εκλαμβάνουν τους μαθητευόμενους ως παθητικές οντότητες και παθητικούς δέκτες γνώσης, που συσσωρεύουν και αφομοιώνουν τα δεδομένα, ανήκουν ο *διδασκισμός* και ο *συμπεριφορισμός*. Οι εκπαιδευτικές θεωρίες του *κονστрукτιβισμού* και της *ανακάλυψης*, οι οποίες αντιμετωπίζουν τους μαθητευόμενους ως ενεργά υποκείμενα, συγκαταλέγονται στις ενεργητικές θεωρίες. Προκειμένου να γίνει κατανοητή η παραπάνω διάκριση, κρίθηκε απαραίτητη η παρουσίαση των χαρακτηριστικών γνωρισμάτων των εν λόγω θεωριών.

Η θεωρία του διδασκισμού

Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, που υποστηρίζει τη ρεαλιστική προσέγγιση στη γνώση και την παθητική/σωρευτική διαδικασία στη μάθηση, σε ένα τυπικό περιβάλλον μάθησης, εφόσον το υποκείμενο είναι παθητικό και συσσωρεύει δεδομένα, στο επίκεντρο δεν τίθεται αυτό αλλά ο φορέας μετάδοσης της γνώσης, ήτοι ο εκπαιδευτικός (δασκαλοκεντρική μάθηση). Ο τελευταίος προσεγγίζει τη μαθησιακή διαδικασία γραμμικά, παραδίδει το υλικό προς εμπέδωση από τον μαθητή, ενώ δεν δίνεται σημασία στο πώς και αν θα προσαρμοστεί η νέα γνώση στις ανάγκες του μαθητευόμενου. Το μάθημα είναι μονοθεματικό και οργανωμένο ως ένα είδος διάλεξης ή ένας είδος αφήγησης, το οποίο δεν εμπεριέχει εναλλακτικές προσεγγίσεις ή αντικρουόμενα επιχειρήματα στην εξέλιξη του, ενώ ο εκπαιδευτικός είναι μια αυθεντία από την οποία πηγάζει η έγκυρη γνώση. Τέλος, στο επίκεντρο του διδασκισμού είναι επίσης το γνωστικό αντικείμενο της διδασκαλίας και όχι το επίπεδο των δυνατοτήτων του κάθε μαθητευόμενου.

Το διδακτικό μοντέλο ανιχνεύεται συχνά στις μουσειακές εκθέσεις. Ειδικότερα, ο δημιουργός της έκθεσης, ο επιμελητής, απευθύνεται σε ένα ευρύ κοινό επισκεπτών, τους οποίους αντιμετωπίζει ως μια αδιαφοροποίητη ομάδα. Σύμφωνα με την Andrea Witcomb, ο επιμελητής παρουσιάζει μέσω της έκθεσης τον δικό του ορισμό του κόσμου. Οι πληροφορίες σε μια έκθεση που έχει τέτοια χαρακτηριστικά είναι οργανωμένες με σειριακό χαρακτήρα και αξιοποιούνται οι λεζάντες και οι πινακίδες για να επιτευχθούν οι διδακτικοί στόχοι. Μια ξενάγηση τουριστών σε ένα μουσείο, κατά την οποία αυτοί μετακινούνται από τη μια αίθουσα στην άλλη, ακούν τον ξεναγό και σταδιακά βαδίζουν προς την έξοδο, είναι μια ξενάγηση διδακτικής προσέγγισης. Στην προκειμένη περίπτωση, η έννοια της διαδραστικότητας του επισκέπτη με τα

εκθέματα ή με άλλους επισκέπτες απουσιάζει ή δεν ενθαρρύνεται. Αντιστοίχως, ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα για παιδιά δημοτικού με θέμα την ιστορία, αν ακολουθούσε το παραπάνω μοντέλο, θα τοποθετούσε τον εκπαιδευτή/ μουσειοπαιδαγωγό στο επίκεντρο να παρέχει πληροφορίες και τα παιδιά στη θέση του παθητικού αναγνώστη των εκθεσιακών κειμένων.²⁵

Η θεωρία του συμπεριφορισμού

Στη θεωρία του συμπεριφορισμού, ενώ υπάρχουν πολλαπλές αναγνώσεις της αλήθειας και της πραγματικότητας εκ μέρους του μαθητευόμενου, η διαδικασία της μάθησης χαρακτηρίζεται από την επανάληψη και την επιβράβευση των εύστοχων απαντήσεων του υποκειμένου. Ο μαθητευόμενος, αρχικά, δεν γνωρίζει, αλλά συμμετέχει σε μια σχέση ερεθίσματος-αντίδρασης προς τον εκπαιδευτή, ώστε να κατακτήσει τη γνώση. Όπως συμβαίνει και στην περίπτωση του διδακτισμού, δίνεται έμφαση στη μεθοδολογία και όχι στην ιδιαιτερότητα και τις μαθησιακές ανάγκες των μαθητευόμενων. Το κύριο εργαλείο δοκιμασίας είναι το τεστ, η εν είδει εξέτασης γραπτή δοκιμασία σε σύντομο χρονικό διάστημα. Αξίζει να επισημανθεί ότι, τόσο στον διδακτισμό όσο και τον συμπεριφορισμό δεν υφίσταται επιρροή του πλαισίου (λ.χ. κοινωνικού, πολιτισμικού κ.ά.) στη διαδικασία της μάθησης, αλλά αυτή διεκπεραιώνεται σε απομόνωση, χωρίς να τίθεται ζήτημα για την ύπαρξη πολλών ερμηνειών ή πεποιθήσεων για ένα θέμα. Ο συμπεριφορισμός, τέλος, θεωρεί ότι η συμπεριφορά των μαθητευόμενων μπορεί να μετρηθεί και να κωδικοποιηθεί μέσα από ποσοτικά κριτήρια -όπως προαναφέρθηκε, ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά των παθητικών θεωριών είναι ότι προωθούν την ποσοτική προσέγγιση στα δεδομένα· οι ενεργητικές, αντιθέτως, υποστηρίζουν μια ποιοτική προσέγγιση.

Σε έναν μουσειακό χώρο που εφαρμόζει την παραπάνω θεωρία, η έκθεση παράγει μια προκαθορισμένη συμπεριφορά στους επισκέπτες. Το περιεχόμενο των εκπαιδευτικών προγραμμάτων έχει σειρά δοκιμασιών σύντομης διάρκειας, για τα οποία ισχύει η σχέση ερεθίσματος-αντίδρασης μεταξύ του μουσειοπαιδαγωγού και του συμμετέχοντα στο πρόγραμμα. Η σωστή απάντηση επιβραβεύεται, ενώ για κάθε λανθασμένη υφίσταται κάποιου είδους «δοκιμασία» για τον συμμετέχοντα. Μια τέτοια

²⁵Για την εκπαιδευτική θεωρία του διδακτισμού βλ. Φιλιππουπολίτη, «Εκπαιδευτικές θεωρίες και μουσειακή μάθηση», σ. 31-32.

εκπαιδευτική μεθοδολογία, σύμφωνα με την Andrea Witcomb, εντοπίζεται σε ορισμένα από τα λεγόμενα *διαδραστικά* εκθέματα των μουσείων και, κυρίως, στα ψηφιακά παιχνίδια που υπάρχουν σε διάφορα σημεία της έκθεσης. Σε αυτή την περίπτωση, ο επισκέπτης καλείται να επιλέξει τη σωστή απάντηση, προκειμένου να συνεχίσει το παιχνίδι.²⁶

Η θεωρία της ανακάλυψης

Η εν λόγω θεωρία εκλαμβάνει τη γνώση ως κάτι που συμβαίνει ερήμην του υποκειμένου, ενώ το υποκείμενο οφείλει να κατακτήσει αυτή τη γνώση. Στην προκειμένη περίπτωση, η μάθηση είναι μια ενεργητική διαδικασία και έχει τη μορφή του πειραματισμού πάνω σε ένα θέμα. Το υποκείμενο που ακολουθεί τα βήματα του ανακαλυπτικού τρόπου γνώσης δρα όπως ένας επιστήμονας, αφού διατυπώνει το πρόβλημα που πρόκειται να επιλύσει, συντάσσει μερικές υποθέσεις για τη λύση του, ελέγχει αυτές τις υποθέσεις και συνάγει τα συμπεράσματά του. Η παραπάνω διαδικασία καλλιεργεί την περιέργεια στο υποκείμενο, ενώ αναδεικνύει τη μοναδικότητά του ως προς τη διαδικασία της μάθησης και, άρα, οδηγεί στη μεταβολή της κατανόησης του υποκειμένου. Ωστόσο, καθώς η θεωρία της ανακάλυψης υποστηρίζει τη ρεαλιστική προσέγγιση στη γνώση, το υποκείμενο μέσα από τις δράσεις ανακάλυψης οδηγείται σε προκαθορισμένες απαντήσεις για την πραγματικότητα και τον κόσμο.

Σε ένα μουσείο με τα παραπάνω χαρακτηριστικά γνωρίσματα, οι εκθέσεις επιτρέπουν στον επισκέπτη να εξερευνήσει τον χώρο, τα εκθέματα και τις συνοδευτικές πληροφορίες τους μέσα από ποικίλες θεματικές ενότητες. Το μουσείο εκπέμπει μια εξερευνητική ατμόσφαιρα, η οποία είτε ενθαρρύνεται από την ύπαρξη μουσειοπαιδαγωγών/οδηγών, που εμμέσως ωθούν τον επισκέπτη στην πορεία του μέσα στον χώρο, χωρίς ωστόσο να του υποδεικνύουν μια συγκεκριμένη πορεία, είτε η έκθεση μέσα από το διδακτικό υλικό της (λ. χ. τις πινακίδες ή τις λεζάντες των εκθεμάτων κ. ά.) θέτει ερωτήματα στον επισκέπτη. Τα εκπαιδευτικά προγράμματα, αντιστοίχως, έχουν το ύφος και το περιεχόμενο ενός διαδραστικού εργαστηρίου ή τη

²⁶Για τον συμπεριφορισμό βλ. Φιλίππουπολίτη, «Εκπαιδευτικές θεωρίες και μουσειακή μάθηση», σ. 32.

μορφή, για παράδειγμα, παιχνιδιών κρυμμένου θησαυρού και παιχνιδιών εξερεύνησης για οικογένειες ή σχολικές ομάδες.²⁷

Η θεωρία του κονστρουκτιβισμού

Στον κονστρουκτιβισμό η προσέγγιση της γνώσης είναι ιδεαλιστική. Υπό αυτό το πρίσμα, οι νέες ιδέες κατασκευάζονται από το υποκείμενο με ενεργητικό τρόπο, μέσα σε μια αλληλεπίδραση με το κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον, όπου το υποκείμενο αναστοχάζεται τις εμπειρίες του. Σε ένα μαθησιακό περιβάλλον που υποστηρίζει τον κονστρουκτιβισμό η ποιοτική εμπειρία και η πρότερη γνώση είναι σημαντικές στη δόμηση της νέας γνώσης. Σε αυτή τη θεωρία, στην οποία εντοπίζονται στρατηγικές ανακάλυψης, ενδυναμώνεται η σημασία του κοινωνικοπολιτισμικού πλαισίου στη διαμόρφωση της γνώσης. Αξίζει να σημειωθεί ότι, το κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο επηρεάζει τη νοητική ανάπτυξη του ατόμου, η οποία συνδέεται με τις αντιλήψεις, τις νοοτροπίες και τις συμπεριφορές της κάθε κοινωνικής ομάδας εντός της οποίας αναπτύσσεται το άτομο. Επιπλέον, σύμφωνα με την εξεταζόμενη θεωρία το υποκείμενο κατασκευάζει τη γνώση του με ενεργό τρόπο, ενώ ο δάσκαλος έχει έμμεσο-υποστηρικτικό ρόλο.

Η κονστρουκτιβιστική προσέγγιση στη μουσειακή μάθηση βασίζεται στις θεωρίες του J. Dewey, του J. Piaget, του L. Vygotsky, του W. Dithley και του H. Gardner. Σε ένα μουσείο το οποίο υποστηρίζεται από τον κονστρουκτιβισμό δεν υφίσταται η γραμμική παρουσίαση της έκθεσης· αντιθέτως, υπάρχουν πολλά σημεία από τα οποία μπορεί ο επισκέπτης να ξεκινήσει την περιήγησή του στον χώρο. Επιπροσθέτως, δεν υποστηρίζεται η μία και μοναδική αλήθεια, αλλά παρουσιάζεται ένα εύρος απόψεων, μια ποικιλία ερμηνειών για ένα συγκεκριμένο θέμα ή ένα μουσειακό έκθεμα. Επιπλέον, ευνοείται η διαδραστικότητα, καθώς σε πολλές περιπτώσεις τέτοιων εκθέσεων οι επισκέπτες δεν ολοκληρώνουν την περιήγησή τους με ένα «τέλος», αλλά με πολλές «ανοιχτές» επιλογές. Σε ειδικά σημεία μέσα στην έκθεση (*σταθμοί*), οι επισκέπτες καλούνται να καταθέσουν τη δική τους άποψη, ιδίως μέσα από τη χρήση οθονών αφής, όπου απαντούν σε ερωτήματα σχετικά με τη θεματολογία της έκθεσης. Αναφορικά με τα εκπαιδευτικά προγράμματα, αυτά μπορούν να είναι project, καθώς δίνουν έμφαση

²⁷Για την θεωρία της ανακάλυψης βλ. Φιλιππουπολίτη, «Εκπαιδευτικές θεωρίες και μουσειακή μάθηση», σ. 33-34.

στην προσωπική έρευνα και ερμηνεία, την ομαδοσυνεργατική προσέγγιση και τη διεπιστημονικότητα.²⁸

Ανακεφαλαιώνοντας, οι προαναφερόμενες εκπαιδευτικές θεωρίες δεν εφαρμόζονται μόνο σε περιβάλλοντα τυπικής εκπαίδευσης/μάθησης, όπως λ.χ. το σχολείο. Θεωρίες όπως ο διδακτισμός, ο συμπεριφορισμός, η ανακάλυψη, ο κονστρουκτιβισμός κ. ά. αξιοποιούνται και στις δραστηριότητες των μουσείων, ήτοι σε χώρους μη τυπικής εκπαίδευσης/μάθησης. Ορισμένες εξ αυτών αντιμετωπίζουν τον επισκέπτη ως έναν παθητικό δέκτη δεδομένων (παθητικές θεωρίες), ενώ άλλες προκρίνουν την ενεργό, κριτική συμμετοχή του στις εκπαιδευτικές δραστηριότητες και τα προγράμματα (ενεργητικές θεωρίες).

²⁸Για τον κονστρουκτιβισμό βλ. Φιλίππουπολίτη, «Εκπαιδευτικές θεωρίες και μουσειακή μάθηση», σ. 34-37 και Νικονάνου, *Μουσειοπαιδαγωγική*, σ. 82-83.

Διαδραστικό μουσείο. Η περίπτωση των παιδικών μουσείων

Τα παιδικά μουσεία συνιστούν μία ενδιαφέρουσα κατηγορία μουσείων. Πρόκειται για παιδοκεντρικούς οργανισμούς που έχουν ως αποστολή να βοηθήσουν το παιδί να κατανοήσει τον εαυτό του και τον κόσμο μέσα στον οποίο ζει και, επίσης, να συμβάλουν στην αισθητική, πνευματική και κοινωνική ανάπτυξή του μέσα από την αξιοποίηση των μουσειακών συλλογών. Αν και ο τίτλος (*παιδικό μουσείο*) είναι δηλωτικός της ηλικιακής ομάδας στην οποία κατά κύριο λόγο απευθύνεται, ένα τέτοιου είδους μουσείο εμμέσως παρέχει χώρο *δράσης* και *αυτενέργειας* -η υπογράμμιση είναι της υποφαινόμενης- και σε μεγαλύτερο κοινό. Ειδικότερα, οι έφηβοι, οι γονείς, οι εκπαιδευτικοί, αλλά και τα άτομα της τρίτης ηλικίας είναι ευπρόσδεκτοι στους εν λόγω μουσειακούς χώρους είτε ως εθελοντές είτε ως συνοδοί. Όλοι τους καλούνται να συνεργαστούν με τα παιδιά και να εμπλακούν από κοινού στο παιχνίδι της γνώσης. Συνεπώς, στο επίκεντρο του παιδικού μουσείου είναι το παιδί και όποιος, ανεξαρτήτως ηλικίας, πρωτομαθαίνει.²⁹

Γεννημένα στο λυκαυγές του 20^{ου} αι. -με μόνη εξαίρεση το Παιδικό Μουσείο του Μπρούκλιν- και στον απόηχο των σαρωτικών αλλαγών που προκάλεσε το κίνημα της προοδευτικής εκπαίδευσης, τα παιδικά μουσεία αφενός μεν υπήρξαν το έδαφος πειραματισμού για τις νέες εκπαιδευτικές θεωρίες, όπως εκείνες του Dewey και της Montessori για την αξία της αυτενέργειας, της άμεσης εμπειρίας με τα αντικείμενα και της αξιοποίησης όλων των αισθήσεων, αφετέρου δε ένα εκ των μέσων που θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει το παιδί για να προσεγγίσει ενεργητικά την πολιτιστική κληρονομιά. Το Παιδικό Μουσείο του Μπρούκλιν που προαναφέρθηκε ήταν το πρώτο που άνοιξε τις πύλες του για το κοινό (Δεκέμβριος 1899), ως παράρτημα του Ινστιτούτου Τεχνών και Επιστημών, και όπως προκύπτει από το καταστατικό του σκοπός του ήταν «...να αποτελέσει ένα ελκυστικό μέσο για τα παιδιά που θα τα επηρεάζει προς την κατεύθυνση της εκλέπτυνσης του γούστου τους και την ανάπτυξη των ενδιαφερόντων τους· να γίνει ένα ελκυστικό εκπαιδευτικό κέντρο καθημερινής βοήθειας σε μαθητές και δασκάλους συνδεδεμένο με τη σχολική εργασία και να

²⁹Τα παιδικά μουσεία απευθύνονται σε παιδιά έως 12 ετών και πιο σπάνια σε παιδιά έως 14 ετών. Από τη δεκαετία του 1970, ωστόσο, το ενδιαφέρον άρχισε να επικεντρώνεται και στην προσχολική ηλικία. Βλ. Καλεσοπούλου – Μουρατιάν, «Τα Παιδικά Μουσεία», σ. 46.

προσφέρει νέους τομείς σκέψης για να ακολουθήσουν τα παιδιά στον ελεύθερο χρόνο τους».³⁰

Στις επόμενες δεκαετίες, ωστόσο, άρχισαν να λειτουργούν και άλλα παιδικά μουσεία. Έχοντας ως πρότυπο το Παιδικό Μουσείο του Μπρούκλιν, ιδρύθηκαν εκείνα της Βοστόνης (1913), του Ντιτρόιτ (1917), της Ιντιανάπολης (1925) κ.ά. Σύμφωνα με τα στοιχεία της Ένωσης Παιδικών Μουσείων (*Association of Children's Museums*) μέχρι και το 1975 λειτουργούσαν 38 παιδικά μουσεία στις ΗΠΑ, αριθμός που υπερδιπλασιάστηκε (80 νέα μουσεία) μεταξύ 1976-1990. Αξίζει να επισημανθεί εδώ ότι, η ραγδαία αύξηση του αριθμού των παιδικών μουσείων ήταν απόρροια των αλλαγών που σημειώθηκαν στις δεκαετίες του '60 και του '70, οι οποίες επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό τον μουσειακό κόσμο και τις εκπαιδευτικές υπηρεσίες που απευθύνονταν στα παιδιά. Ειδικότερα, κατά την εξεταζόμενη περίοδο η προοδευτική αγωγή άρχισε να κερδίζει εκ νέου έδαφος, το ενδιαφέρον για την εφαρμογή των θεωριών της γνωστικής ψυχολογίας στην εκπαίδευση αυξήθηκε, ενώ ζητήματα αντιπροσώπευσης και ισότητας προωθήθηκαν τόσο από το κίνημα της νέας μουσειολογίας όσο και από το κίνημα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.³¹ Αυτή η θεαματική αύξηση της προσφοράς των παιδικών μουσείων στο τελευταίο τέταρτο του 20^{ου} αι. οφείλεται εν μέρει και στις καινοτόμες εκθεσιακές πρακτικές που είχε εισαγάγει προηγουμένως ο Michael Spock στο Παιδικό Μουσείο της Βοστόνης (1964), οι οποίες μπορούσαν να μετατρέψουν τα παιδικά μουσεία σε πρωτοποριακά εκπαιδευτικά εργαστήρια με πολλαπλά οφέλη τόσο για τα παιδιά όσο και για τους συνοδούς τους.

Αναφορικά με τον Michael Spock, η προσφορά του στα παιδικά μουσεία και, γενικότερα, στη μουσειακή κοινότητα ήταν σημαντική και πολυεπίπεδη. Κατ' αρχάς στον επί 23 έτη διευθυντή του Παιδικού Μουσείου της Βοστόνης οφείλουμε έναν συνοπτικό και, ομολογουμένως, επιτυχημένο ορισμό των παιδικών μουσείων. «Τα παιδικά μουσεία είναι για κάποιον παρά για κάτι» είχε διαπιστώσει. Με άλλα λόγια, σε αυτήν την κατηγορία μουσείων το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στον επισκέπτη, είτε πρόκειται για παιδιά είτε για ενήλικες, και όχι στα αντικείμενα, τα οποία παρεμπιπτόντως δεν έχουν απαραίτητα μεγάλη επιστημονική ή καλλιτεχνική αξία,

³⁰Βλ. Καλεσοπούλου – Μουρατιάν, «Τα Παιδικά Μουσεία», σ. 48.

³¹Βλ. Καλεσοπούλου – Μουρατιάν, «Τα Παιδικά Μουσεία», σ. 48-49.

ούτε αποτελούν αυτοσκοπό του μουσείου. Αξιοποιούνται κυρίως ως εργαλεία για να υποστηρίξουν τη μάθηση και να ανταποκριθούν στις αναπτυξιακές ανάγκες των παιδιών. Επιπροσθέτως, με την παραπάνω ιδιότητα ο Sprock εισήγαγε τα διαδραστικά εκθέματα στο μουσείο του, τα οποία μπορούσαν να προωθήσουν την ενεργητική μάθηση -χρήζει επισήμανσης το γεγονός ότι, η διαδραστικότητα αναγνωρίζεται από όλη τη μουσειακή κοινότητα ως μία από τις σημαντικότερες επιρροές των παιδικών μουσείων. Βγάζοντας κυριολεκτικά τα αντικείμενα από τις προθήκες τους, ενθάρρυνε τα παιδιά να πειραματιστούν και να επενεργήσουν σε αυτά, ενώ δημιούργησε και εκθέματα που καταλάμβαναν ικανό χώρο και διαμόρφωναν ένα θεματικό περιβάλλον, στο οποίο το κοινό μπορούσε να αναπτύξει τις δράσεις του.³²

Η παραπάνω ιστορική αναδρομή κρίθηκε απαραίτητη, προκειμένου να κατανοήσει ο αναγνώστης το κοινωνικό και εκπαιδευτικό πλαίσιο, στο οποίο εντάσσεται η «γέννηση» και η ανάπτυξη της εξεταζόμενης κατηγορίας μουσειακών χώρων. Στο σημείο αυτό πρέπει να διευκρινιστεί ότι, αντίστοιχα ιδρύματα δε λειτουργούν σήμερα μόνο στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής -η επιλογή, βέβαια, των παιδικών μουσείων, που λειτουργούσαν στην αντίπερα όχθη του Ατλαντικού κατά τον 20^ο αι., δεν έγινε τυχαία, αλλά με σκοπό να αναδειχθούν οι πρωτοπόρες ιδέες και πρακτικές των ΗΠΑ στον συγκεκριμένο τομέα. Παρακάτω παρουσιάζονται κάποια ειδικά χαρακτηριστικά των σύγχρονων παιδικών μουσείων.

Όσον αφορά στα εκθέματά τους, αυτά επί της ουσίας είναι τρισδιάστατα περιβάλλοντα, τα οποία παρέχουν στον επισκέπτη τη δυνατότητα να ασχοληθεί με τη θεματική που πραγματεύονται με συμμετοχικό τρόπο και μέσα από τη χρήση αντικειμένων. Τα περισσότερα παιδικά μουσεία είναι πολυθεματικά, παρουσιάζουν, δηλαδή, στο κοινό μια ποικιλία εκθεμάτων που μπορεί να σχετίζονται με τους ακόλουθους θεματικούς άξονες:

α) Το σώμα μου / τα συναισθήματά μου

β) Καθημερινή ζωή (σπίτι, γειτονιά, τοπική κοινότητα)

γ) Φυσικές Επιστήμες / Τεχνολογία / Μαθηματικά

³²Βλ. Καλεσοπούλου – Μουρατιάν, «Τα Παιδικά Μουσεία», σ. 47. Για τα διαδραστικά εκθέματα, όπως αυτά του Παιδικού Μουσείου της Βοστώνης, χρησιμοποιείται ο όρος *hands-on*, τον οποίο εισηγήθηκε ο Sprock. Ο όρος αναφέρεται σε κατασκευασμένα εκθέματα, τα οποία ο επισκέπτης μπορεί να πιάσει, να θέσει σε λειτουργία και να δοκιμάσει. Βλ. Νικονάνου, *Μουσειοπαιδαγωγική*, σ. 60.

δ) Ιστορία / Αρχαιολογία

ε) Πολυπολιτισμικότητα / Κοινωνική Ανθρωπολογία

στ) Τέχνη

ζ) Περιβάλλον / Οικολογία

η) Κοινωνικά ζητήματα

θ) Υλικός πολιτισμός παιδικής ηλικίας

ι) Μύθοι, παραμύθια, λογοτεχνία, θέατρο-δραματοποίηση κ. ά.

Υπάρχουν, βέβαια, και παιδικά μουσεία που είναι αφιερωμένα μόνο σε μία θεματική ενότητα. Επί παραδείγματι, το Παιδικό Μουσείο της Μόσχας *Το σπίτι των παραμυθιών «Ζίλι-Μπίλι»* είναι αφιερωμένο στην παρουσίαση ρωσικών και ξένων παραδοσιακών παραμυθιών.³³

Για την ανάπτυξη των παραπάνω θεματικών ενοτήτων, αξιοποιούνται οι συλλογές των μουσείων και σχεδιάζονται τρισδιάστατες κατασκευές, προκειμένου τα παιδιά να παίζουν, να αισθανθούν, να συναισθανθούν, να σκεφτούν, να φανταστούν και να δημιουργήσουν, τουτέστιν να εξερευνήσουν ποικιλοτρόπως το παρουσιαζόμενο θέμα. Στις συλλογές, λ.χ., του Ελληνικού Παιδικού Μουσείου, οι οποίες ξεπερνούν τα 5.000 αντικείμενα και αποτελούν πηγή έμπνευσης και ανάπτυξης εκπαιδευτικών προγραμμάτων και εκθεμάτων, συγκαταλέγονται: α) αντικείμενα κάθε είδους που έχουν αποκτηθεί με σκοπό να επιτελέσουν κάποιο εκπαιδευτικό έργο στο πλαίσιο εκπαιδευτικών δράσεων, β) αντικείμενα που συγκροτούν μόνιμα ή περιοδικά εκθέματα, ειδικές κατασκευές και συνθέσεις, γ) έργα τέχνης ή αντικείμενα ιδιαίτερης ιστορικής αξίας που συνδέονται θεματικά με το παιδί ή με τα εκθέματα και τα προγράμματα του Παιδικού Μουσείου και δ) έργα επισκεπτών, παιδιών και ενηλίκων, που κατασκευάστηκαν στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων του Μουσείου και, εν συνεχεία, δωρήθηκαν. Αρκετά από αυτά τα αντικείμενα, μάλιστα, έχουν ανακυκλωθεί και επαναχρησιμοποιούνται από το κοινό, προκειμένου να δημιουργήσει μοναδικά χειροτεχνήματα και κατασκευές.³⁴

³³Βλ. Καλεσοπούλου – Μουρατιάν, «Τα Παιδικά Μουσεία», σ. 51-52.

³⁴Οι συλλογές του Ελληνικού Παιδικού Μουσείου συχνά συνδέονται με το αναλυτικό πρόγραμμα του σχολείου. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τις συλλογές, τα εκθέματα και τα εκπαιδευτικά προγράμματα βλ. στον ιστότοπο του Μουσείου (hcm.gr).

Επιπλέον, όπως και στις άλλες κατηγορίες μουσείων, έτσι και στα παιδικά προσφέρονται μουσειοπαιδαγωγικά προγράμματα, τα οποία απευθύνονται τόσο σε παιδιά όσο και σε ενήλικες. Κατά την διάρκεια των εν λόγω προγραμμάτων, το επιστημονικό προσωπικό των παιδικών μουσείων ενημερώνει τους επισκέπτες για το θέμα με το οποίο πρόκειται να ασχοληθούν (λ.χ. τη διατροφή, την οδική ασφάλεια, την τοπική πολιτιστική κληρονομιά κ. ά.), τους δίνει τη δυνατότητα να προσεγγίσουν ενεργητικά τα εκθέματα, δηλαδή τις τρισδιάστατες κατασκευές, μέσα από την εξερεύνηση και, τέλος, προωθεί τη βιωματική μάθηση -τα μουσεία, εξάλλου, αναγνωρίστηκαν από πολύ νωρίς ως χώροι, στους οποίους μπορούν να πραγματοποιηθούν βιωματικές δραστηριότητες.³⁵

Προκειμένου να κατανοήσει κανείς πως διαμορφώνεται ένα ολοκληρωμένο μαθησιακό περιβάλλον στο παιδικό μουσείο, κρίθηκε σκόπιμη η παρουσίαση ενός εκθέματος που φιλοξενείται από το 2007 έως σήμερα στο Ελληνικό Παιδικό Μουσείο.

Το έκθεμα «Η αγορά» του Ελληνικού Παιδικού Μουσείου

Το Ελληνικό Παιδικό Μουσείο είναι ένα μη κερδοσκοπικό σωματείο κοινωνικού χαρακτήρα με εκπαιδευτικό και πολιτιστικό σκοπό, το οποίο ιδρύθηκε το 1987 από το προσωπικό όραμα της Σοφίας Ρωκ – Μελά, παιδαγωγού με ειδίκευση στη μουσειακή εκπαίδευση. Κατά καιρούς έχουν φιλοξενηθεί στους χώρους του οκτώ ολίγα εκθέματα - όπως προαναφέρθηκε, τα εκθέματα στα παιδικά μουσεία είναι τρισδιάστατες κατασκευές, που συχνά καταλαμβάνουν μεγάλο χώρο και διαμορφώνουν ένα θεματικό περιβάλλον. Ένα εξ αυτών είναι και το έκθεμα «Η αγορά».

Το γεγονός ότι, ανάλογης θεματικής εκθέματα έχουν αναπτυχθεί σε πολλά παιδικά μουσεία του κόσμου με μεγάλη απήχηση στα παιδιά, σε συνδυασμό με τη δυνατότητα της ελεύθερης συμμετοχής πολλών επισκεπτών ταυτόχρονα, διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στη δημιουργία του εν λόγω εκθέματος. Γνωρίζοντας εξ αρχής πως, η έννοια «αγορά» είναι οικεία στα παιδιά από πολύ νωρίς, αλλά συχνά τη βιώνουν παθητικά, μιας και οι γονείς είναι εκείνοι που συνήθως πραγματοποιούν τις συναλλαγές, οι υπεύθυνοι του Μουσείου προώθησαν τον σχεδιασμό του, δίνοντας με αυτόν τον τρόπο την ευκαιρία στους μικρούς επισκέπτες να αποκτήσουν εμπειρίες

³⁵Βλ. Νικονάνου, *Μουσειοπαιδαγωγική*, σ. 111 και 144.

γύρω από την υγιεινή διατροφή και την αγωγή του καταναλωτή, αναλαμβάνοντας ρόλους σε μία αγορά τροφίμων -αξίζει να επισημανθεί ότι, τον σχεδιασμό του εκθέματος ανέλαβε μία διεπιστημονική ομάδα, αποτελούμενη από παιδαγωγούς, μουσειολόγο, ψυχολόγο, εικαστικό και κατασκευαστή, ενώ στην πορεία προστέθηκαν και ειδικοί διατροφολόγοι.

Για τις ανάγκες λειτουργίας του εκθέματος, αρχικά χρησιμοποιήθηκε ο αύλειος χώρος του Μουσείου -από τον Σεπτέμβριο του 2010, ωστόσο, έχει μεταφερθεί στο ισόγειο. Τρία μικρά δωμάτια που μετατράπηκαν σε παντοπωλείο, κρεοπωλείο και φούρνο, μαζί με τον πάγκο-μανάβικο, τον πάγκο με τα ψαρικά, τον πάγκο με τα λουλούδια, το περίπτερο, την τράπεζα και το φαρμακείο συγκρότησαν «Την αγορά» του Ελληνικού Παιδικού Μουσείου. Στο έκθεμα έγιναν κατασκευές, όπως οι παραπάνω πάγκοι της αγοράς, τα μηχανήματα του φούρνου και το περίπτερο, σύμφωνα μάλιστα με τα χαρακτηριστικά των αντίστοιχων πραγματικών και με επαναχρησιμοποιημένα υλικά. Επιπλέον, αξιοποιήθηκε το υλικό, το οποίο ειδικευμένοι έμποροι φρόντισαν να δωρίσουν στο Μουσείο, όπως λ.χ. ζυγαριές ακριβείας, πάγκος κοπής κρέατος κ.ά.

Ακολούθως, δημιουργήθηκε μία μικρή οικία, απ'όπου ξεκινούν οι καθημερινές ανάγκες. Κεντρικό σημείο του σπιτιού είναι η κουζίνα, όπου τα παιδιά καλούνται να καταγράψουν σε λίστα τα ψώνια που χρειάζονται να κάνουν για να υπάρχει φαγητό κατά τη διάρκεια της ημέρας ή για μία εβδομάδα. Εν συνεχεία, περνούν από την τράπεζα για να πραγματοποιήσουν ανάληψη, προκειμένου να ολοκληρώσουν την αγορά των προϊόντων της λίστας. Σε περίπτωση που είναι καταστηματάρχες, ανοίγουν τα μαγαζιά, ελέγχουν τα προϊόντα, καθαρίζουν τον χώρο, ανοίγουν το ταμείο και εξυπηρετούν τους πελάτες τους. Ιδιαίτερη σημασία δίνεται στη συσκευασία και τη μεταφορά των προϊόντων με πάνινες ή χάρτινες τσάντες, οι οποίες ξαναχρησιμοποιούνται στην επόμενη αγορά.

Κατά τη διάρκεια της λειτουργίας του εκθέματος -υπενθυμίζεται ότι, αυτό φιλοξενείται έως σήμερα στο Ελληνικό Παιδικό Μουσείο-, παρατηρήθηκε πως τα παιδιά ενθουσιάζονται με το παιχνίδι της αγοράς, από τη στιγμή που τους παρέχει μεγάλο βαθμό αυτενέργειας και δυνατότητα διαμόρφωσης του περιβάλλοντος, μέσα στο οποίο δραστηριοποιούνται. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσίαζαν οι διάλογοι που

αναπτύσσονταν μεταξύ τους αναφορικά με τα προς πώληση προϊόντα και, κυρίως, οι διαπραγματεύσεις μεταξύ πωλητή και καταναλωτή για τις τιμές των αγαθών.

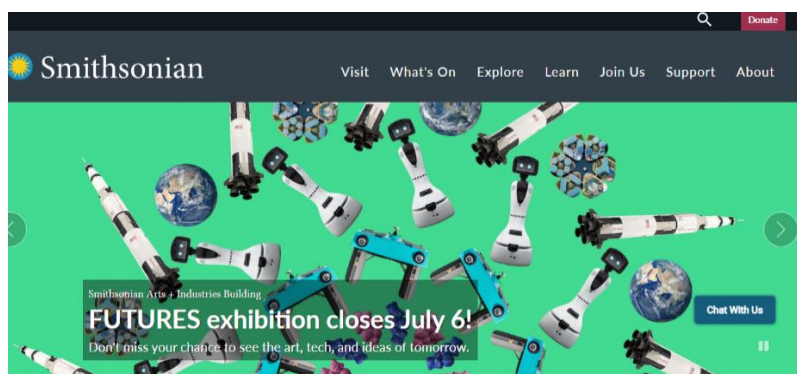
Από παιδαγωγικής άποψης, οι υπεύθυνοι του Μουσείου και η διεπιστημονική ομάδα που σχεδίασε το εξεταζόμενο έκθεμα διαπίστωσαν πως, αυτό ενισχύει την κοινωνικοποίηση μέσα σε ένα οργανωμένο περιβάλλον και τις διαδικασίες διαπραγμάτευσης μέσω της αλληλεπίδρασης με άλλους ανθρώπους. Επιπλέον, δίνει μεγάλη σημασία στην ανάπτυξη της κριτικής σκέψης και σε μια σειρά από διαδικασίες επίλυσης προβλημάτων, ενώ παράλληλα ενθαρρύνει την ανάληψη ρόλων και τη γλωσσική ανάπτυξη. Τέλος, ανταποκρίνεται στην περιέργεια των παιδιών και δημιουργεί ερεθίσματα για εξερεύνηση, παρέχοντας τους ταυτόχρονα τη δυνατότητα να εξελίξουν πολλές ικανότητες και δεξιότητες.³⁶

Ανακεφαλαιώνοντας, τα παιδικά μουσεία είναι ίσως το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα διαδραστικών μουσείων. Δίχως αμφιβολία, οι τρισδιάστατες κατασκευές, όπως αυτή που παρουσιάστηκε παραπάνω, και η συλλογιστική γύρω από τον τρόπο αξιοποίησής τους, αφενός κάνουν ευχάριστη την παραμονή των παιδιών και των συνοδών τους σε τέτοιου είδους μουσειακούς χώρους, αφετέρου προωθούν την πνευματική καλλιέργεια μέσω της συμμετοχής και της αυτενέργειας.

³⁶Για το έκθεμα «Η αγορά» βλ. Βλ. Καλεσοπούλου – Μουρατιάν, «Τα Παιδικά Μουσεία», σ. 62-69 και στον ιστότοπο του Ελληνικού Παιδικού Μουσείου, όπου μεταξύ άλλων έχει αναρτηθεί και ένας κατάλογος με όλα τα εκθέματα που φιλοξενούνται στους χώρους του.

Μουσείο και διαδίκτυο

Ένα από τα πρώτα μουσεία που εμφανίστηκαν στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής ήταν το Smithsonian Institution (Ουάσινγκτον 1846). Η ίδρυση και η λειτουργία του συγκεκριμένου μουσείου, που επρόκειτο να εξελιχθεί σε ένα από τα πιο αξιοσέβαστα διεθνώς, βασίστηκε στην πολύ σημαντική χρηματική δωρεά ενός Άγγλου, του James Smithson. Πρόθεση του τελευταίου ήταν η δημιουργία ενός ιδρύματος «για την ανάπτυξη και τη διάδοση της γνώσης μεταξύ των ανθρώπων».³⁷ Δίχως αμφιβολία η επιθυμία του Άγγλου δωρητή εκπληρώθηκε, δεδομένου ότι με την πάροδο του χρόνου το Smithsonian Institution, όπως εξάλλου και όλα τα μουσεία ανά την υφήλιο, αναδείχθηκε σε φορέα γνώσης και άτυπης μάθησης (*informal learning*).³⁸ Αυτό που ενδεχομένως δεν είχε διανοηθεί ο Smithson είναι ότι στα κατοπινά χρόνια η διαδικασία της διάδοσης – απόκτησης γνώσης θα ήταν δυνατή μέσα από την οθόνη ενός ηλεκτρονικού υπολογιστή.

Η αρχική σελίδα του ιστότοπου του Smithsonian Institution (si.edu). Σήμερα το Smithsonian Institution αποτελείται από 19 μουσεία και ένα ζωολογικό πάρκο. Ημερομηνία ανάκτησης: 11-06-2022.

³⁷Βλ. Γκαζή, «Από τις Μούσες στο Μουσείο», σ. 42.

³⁸Ο όρος *άτυπη μάθηση* είναι ιδιαίτερα διαδεδομένος στη διεθνή βιβλιογραφία. Αναφέρεται σε όλες εκείνες τις μαθησιακές δραστηριότητες που λαμβάνουν χώρα εκτός οργανωμένου εκπαιδευτικού πλαισίου, καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του ανθρώπου, στο πλαίσιο του ελεύθερου χρόνου ή των προσωπικών επαγγελματικών, κοινωνικών και πολιτιστικών δραστηριοτήτων. Περιλαμβάνει τις κάθε είδους δραστηριότητες αυτομόρφωσης και βιωματικές μορφές μάθησης, όπως την αυτομόρφωση με έντυπο υλικό ή μέσω διαδικτύου ή με χρήση ηλεκτρονικού υπολογιστή ή ποικίλων εκπαιδευτικών υποδομών, καθώς και τις γνώσεις, δεξιότητες και ικανότητες που αποκτά το άτομο από την επαγγελματική ή καθημερινή εμπειρία του. Βλ. Νίκος Φωτόπουλος, «Εκπαίδευση – Κατάρτιση και Απασχόληση», στο: *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης. Εισαγωγή σε βασικές έννοιες και θεματικές*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2017, σ. 394.

Τις τελευταίες δεκαετίες τα μουσεία απέκτησαν μία νέα φυσιολογία, βασικό συστατικό της οποίας είναι η επικοινωνία με το κοινό και η παροχή άτυπης εκπαίδευσης. Για την υλοποίηση του διττού στόχου τους δεν απαιτείται μόνο η φυσική παρουσία του επισκέπτη στους μουσειακούς χώρους, μιας και πλέον είναι δυνατή η χρήση των νέων τεχνολογιών. Η ψηφιακή τεχνολογία, επί παραδείγματι, που υποστηρίζει τη μετάδοση γραπτού κειμένου, εικόνας αλλά και ήχου και κινούμενης εικόνας, γίνεται το νέο μέσο που προστίθεται πολύ δυναμικά στα συμβατικά μέσα πληροφόρησης.

Συνεπώς, είναι προφανής η τεράστια σημασία του διαδικτύου, του κατεξοχήν τόπου μέσω του οποίου μπορεί κανείς να μεταδώσει πληροφορία, επίκαιρη ή όχι, στην παγκόσμια κοινότητα με απίστευτη ταχύτητα, και η ανάδειξή του σε χρήσιμο εργαλείο τόσο των μουσείων, όσο και των επισκεπτών τους.³⁹ Εκεί μπορεί σήμερα να αναζητήσει κανείς τους ιστότοπους μουσείων του εσωτερικού και του εξωτερικού και με ένα «κλικ» να περιηγηθεί στο εσωτερικό τους, να θαυμάσει έργα τέχνης κλπ., κάτι που υπό διαφορετικές συνθήκες θα ήταν εξαιρετικά δύσκολο.

Ήδη από τα τέλη του περασμένου αιώνα πολλά μουσεία, κυρίως του εξωτερικού, οδηγήθηκαν σε μια αλλαγή τακτικής, κάνοντας στροφή προς την παραγωγή πολυμέσων (multimedia) -σύμφωνα με τον ορισμό που έδωσε το ICOM, πολυμέσο θεωρείται κάθε έργο το οποίο ενσωματώνει, στο ίδιο υπόβαθρο, ένα ή περισσότερα από τα παρακάτω στοιχεία: κείμενο, ήχο, εικόνα, πρόγραμμα πληροφορικής, του οποίου η δόμηση και η πρόσβαση διέπονται από ένα λογισμικό που επιτρέπει τη διαδραστικότητα.⁴⁰ Έτσι, άρχισαν δειλά-δειλά να εμφανίζονται οι εκδόσεις πολυμέσων, όπως οι οπτικοί δίσκοι (CD-Rom) και οι ιστότοποι των μουσείων, όπου παρουσιάζονταν το ψηφιοποιημένο υλικό τους με τους ακόλουθους τρόπους:

α) Εικονική επίσκεψη.

β) Απλή παρουσίαση των συλλόγων του μουσείου χωρίς ταυτόχρονη εικονική ξενάγηση στο χώρο.

³⁹Βλ. Έλσα Μυρογιάννη, «Μουσειακή εκπαίδευση στο διαδίκτυο», στο: *Παιδί και εκπαίδευση στο μουσείο: θεωρητικές αφηρημένες, παιδαγωγικές πρακτικές*, επιμ. Δέσποινα Καλεσοπούλου, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2019, σ. 163 (στο εξής: Μυρογιάννη, «Μουσειακή εκπαίδευση στο διαδίκτυο»).

⁴⁰Βλ. Μαρία Βαϊοπούλου, «Από το Musée Imaginaire του A. Malraux στο μουσείο εικονικής πραγματικότητας», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 95 (Ιούνιος 2005), σ. 88 (στο εξής: Βαϊοπούλου, «Από το Musée Imaginaire του A. Malraux στο μουσείο εικονικής πραγματικότητας»).

γ) Παρουσίαση θεματικών συλλογών με κείμενο και δυνατότητα μεγέθυνσης της εικόνας.

δ) Εικονική αναπαράσταση αρχαίων κτηρίων ή οικισμών καθώς και αρχαιολογικών διαδρομών.

Έτσι, το σύγχρονο μουσείο, εκμεταλλευόμενο τις δυνατότητες της πληροφορικής και ιδίως την εικονική πραγματικότητα, μπορούσε εύκολα να εισέλθει σε κάθε σπίτι και να προσφέρει μία επίσκεψη στους χώρους του, χωρίς να επιβάλλει σε κανέναν να μετακινηθεί.⁴¹

Με την πάροδο του χρόνου και τη συνεχή πρόοδο της τεχνολογίας, οι μουσειακοί ιστότοποι βελτιώθηκαν, παρέχοντας στον επισκέπτη ακόμη περισσότερες δυνατότητες και νέα εργαλεία. Ωστόσο, η διαδικτυακή παρουσίαση του υλικού στις μέρες μας δεν παρεκκλίνει της παραπάνω λογικής. Για παράδειγμα, όπως στα τέλη του 20^{ου} αι., έτσι και σήμερα προωθείται η εικονική επίσκεψη-ξενάγηση. Ο σημερινός διαδικτυακός επισκέπτης, όμως, με τη δυνατότητα που του παρέχει, λ.χ., το βίντεο των 360° μπορεί να επιλέξει ο ίδιος προς ποια κατεύθυνση θα κοιτάξει, ενώ εκείνος των προηγούμενων δεκαετιών όχι.

Εικονική περιήγηση στο Μουσείο Ακρόπολης

Ένα σφαιρικό βίντεο 360° προσφέρει στον διαδικτυακό επισκέπτη του Μουσείου Ακρόπολης μια μοναδική εμπειρία. Την αίσθηση ότι βρίσκεται μέσα στους εκθεσιακούς του χώρους και τη δυνατότητα να επιλέξει ο ίδιος προς ποια κατεύθυνση θα κοιτάξει.

Μία από τις ψηφιακές εφαρμογές του Μουσείου Ακρόπολης (theacropolismuseum.gr). Ημερομηνία ανάκτησης: 13-06-2022.

Την τρέχουσα δεκαετία τα μεγάλα μουσεία επενδύουν ισχυρά στις νέες τεχνολογίες, χρησιμοποιώντας τες συχνά ως μέσο μετάδοσης πρακτικών πληροφοριών ή κοινοποίησης των συλλογών και ποικίλλων δραστηριοτήτων τους.⁴² Ο διαδικτυακός

⁴¹Βλ. Βαϊοπούλου, «Από το Musée Imaginaire του A. Malraux στο μουσείο εικονικής πραγματικότητας», σ. 89 και 91.

⁴²Βλ. Μυρογιάννη, «Μουσειακή εκπαίδευση στο διαδίκτυο», σ. 164.

επισκέπτης, για παράδειγμα, του Van Gogh Museum πληροφορείται μεταξύ άλλων για τη ζωή και το έργο του σπουδαίου ζωγράφου, τις συλλογές και τις εκθέσεις του μουσείου, ενώ με τη βοήθεια του οπτικοακουστικού υλικού έχει τη δυνατότητα να παρατηρήσει ορισμένους από τους πίνακές του. Όπως αντιλαμβάνεται κανείς, οι ιστότοποι τους λειτουργούν και ως λεπτομερείς οδηγοί τόσο για εκείνους που σκοπεύουν να τα επισκεφθούν και θέλουν να προετοιμαστούν κατάλληλα, όσο και για τους χρήστες του παγκόσμιου ιστού (WorldWideWeb).⁴³

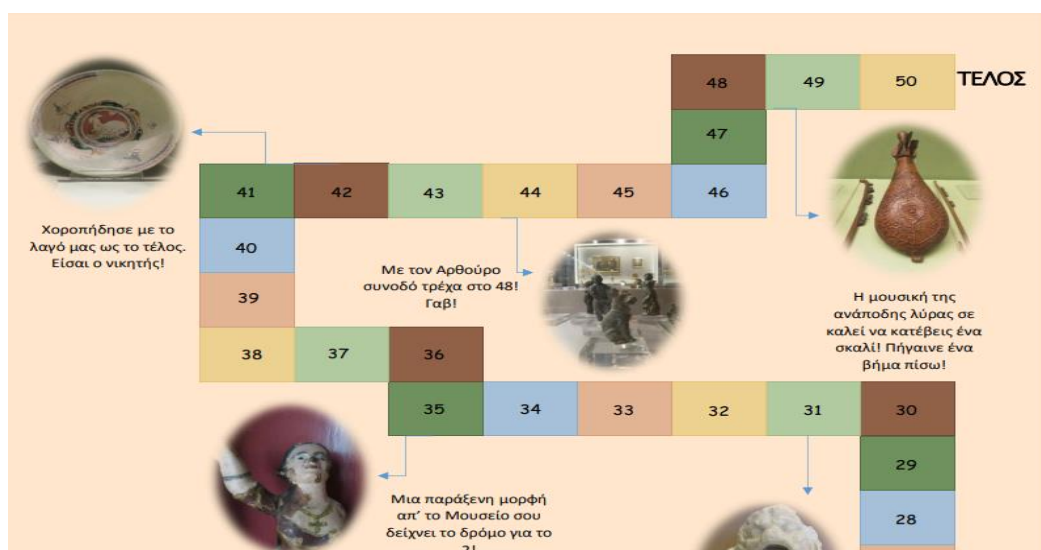
Ένας από τους πίνακες (Self-Portrait as a Painter) που μπορεί να θαυμάσει ο διαδικτυακός επισκέπτης του VanGoghMuseum. Το συνοδευτικό κείμενο τον ενημερώνει για τη χρονολογία δημιουργίας, τις διαστάσεις του κλπ. Ο επισκέπτης έχει τη δυνατότητα να μεγεθύνει την εικόνα και να παρατηρήσει τις λεπτομέρειες του πίνακα (vangoghmuseum.nl). Ημερομηνία ανάκτησης: 15-06-2022.

Επιπλέον, εκεί δημοσιεύονται τα εκπαιδευτικά προγράμματά τους για παιδιά και για ενήλικες, προωθώντας την εξ αποστάσεως εκπαίδευση -ως εκ τούτου τα περισσότερα μουσεία ήταν έτοιμα, όπως θα φανεί παρακάτω, να αντιμετωπίσουν ορισμένα από τα προβλήματα που ανέκυψαν στην covid-19 εποχή. Η σημασία που αποδίδουν στην εκπαίδευση τα μεγάλα μουσεία, κυρίως εκείνα των ΗΠΑ και του Ηνωμένου Βασιλείου, γίνεται φανερή, διότι στην αρχική σελίδα των ιστότοπών τους απαντάται ενότητα που αφορά στη μάθηση. Για παράδειγμα, ο διαδικτυακός επισκέπτης του Μητροπολιτικού Μουσείου Τέχνης της Νέας Υόρκης συναντά την ενότητα «Εξερεύνησε και μάθε», με άφθονο και ποικίλο εκπαιδευτικό υλικό είτε σε επίπεδο θεματολογίας (από τον Βαν Γκογκ και το Βυζάντιο μέχρι την Κίνα και την αμερικανική λαϊκή τέχνη) είτε σε επίπεδο μορφής (από διαδραστικά σε σύνδεση παιχνίδια μέχρι εκτυπώσιμα αρχεία με πληροφοριακό υλικό, εικόνες αντικειμένων και Φύλλα εργασίας για τους εκπαιδευτικούς, προκειμένου να τα χρησιμοποιήσουν στην τάξη).⁴⁴ Ωστόσο, και τα

⁴³Βλ. Κατερίνα Χαρατζοπούλου, «Τα Μουσεία στον Παγκόσμιο Ιστό. Μια προέκταση της μουσειολογικής πρακτικής», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 70 (Μάρτιος 1999), σ. 93.

⁴⁴Βλ. Μυρογιάννη, «Μουσειακή εκπαίδευση στο διαδίκτυο», σ. 164-166.

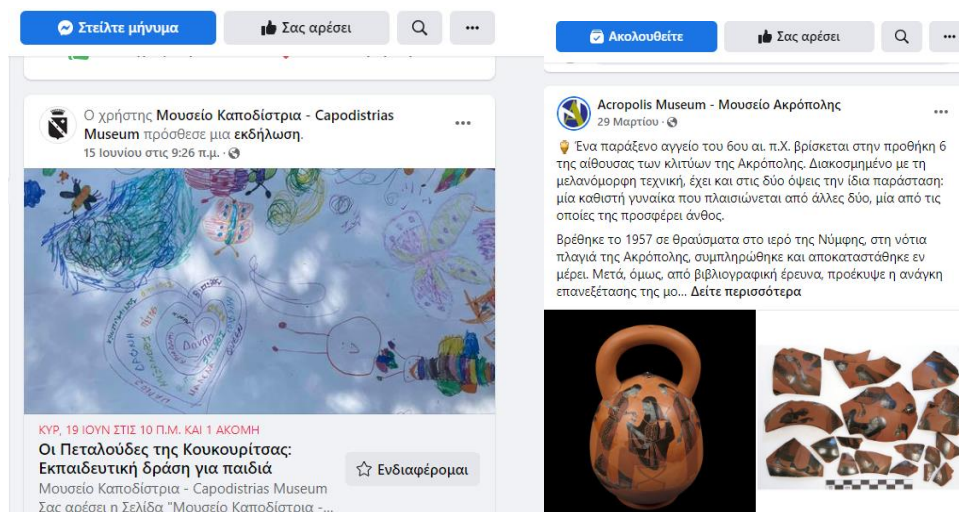
ελληνικά μουσεία εφαρμόζουν αξιολογικά εκπαιδευτικά προγράμματα. Το Ιστορικό Μουσείο Κρήτης, λ.χ., στην ενότητα *Εκπαίδευση* παρουσιάζει τις εκπαιδευτικές δραστηριότητές του, οι οποίες απευθύνονται σε όλες τις σχολικές βαθμίδες, από τη προσχολική έως και τη δευτεροβάθμια, σε μαθητές και μαθήτριες σχολείων ειδικής αγωγής και σε ενήλικες, παρέχοντάς τους τη δυνατότητα να προσεγγίσουν την ιστορία και τη σύγχρονη εικόνα του τόπου με διαδραστικό τρόπο. Ορισμένες εξ αυτών είναι σε σύνδεση (*online*) και άλλες απαιτούν τη φυσική παρουσία του επισκέπτη. Επιπλέον, στη σχετική ενότητα υπάρχουν και εκπαιδευτικά παιχνίδια, τα οποία προσφέρουν με διασκεδαστικό τρόπο νοητική άσκηση και γνώσεις.

Το επιτραπέζιο παιχνίδι τα Μουσεία...παίζει, που διατίθεται στους διαδικτυακούς επισκέπτες του Ιστορικού Μουσείου Κρήτης. Οι εικόνες που εμφανίζονται δεν έχουν επιλεγεί τυχαία. Πρόκειται για εικόνες εκθεμάτων του μουσείου (historical-museum.gr). Ημερομηνία ανάκτησης: 15-06-2022.

Εσχάτως, τόσο τα ελληνικά μουσεία όσο και εκείνα του εξωτερικού διατηρούν σελίδες σε διάφορα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, ακολουθώντας με αυτόν τον τρόπο το ρεύμα της εποχής. Με αναρτήσεις τους ανά τακτά χρονικά διαστήματα ενημερώνουν το κοινό για τις εκδηλώσεις τους, καθώς και για τις συλλογές, τα εκθέματα, τα εργαστήρια και τα εκπαιδευτικά προγράμματα που είναι διαθέσιμα είτε στον χώρο των μουσείων είτε στο διαδίκτυο. Κάθε ανάρτηση συνοδεύεται από σύνδεσμο που σε μεταφέρει στην αρχική σελίδα του μουσείου ή στη σελίδα απ' όπου προέρχεται το γλυπτό ή ο πίνακας ζωγραφικής κλπ., τα οποία ο διαχειριστής του κοινωνικού δικτύου φρόντισε να δημοσιεύσει. Αξίζει να επισημανθεί ότι ο χαρακτήρας των εν λόγω αναρτήσεων στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης είναι ως επί το πλείστον ενημερωτικός. Ωστόσο, δύναται να επηρεάσουν τον διαδικτυακό επισκέπτη και να αποτελέσουν αφορμή για την είσοδό

του στους μουσειακούς ιστότοπους, όπου οι δυνατότητες και οι επιλογές είναι σαφώς περισσότερες.

Ανάρτηση του Μουσείου Καποδίστρια σε μέσο κοινωνικής δικτύωσης (facebook) με πληροφορίες για εκπαιδευτικό πρόγραμμα που απευθύνεται σε παιδιά.
Ημερομηνία ανάκτησης: 19-06-2022.

Ανάρτηση του Μουσείου Ακρόπολης σε μέσο κοινωνικής δικτύωσης (facebook) με πληροφορίες για έκθεμα που φιλοξενείται στους χώρους του.

Ημερομηνία ανάκτησης: 19-06-2022.

Κλείνοντας, ένα ακόμη μέσο που έχουν στη διάθεσή τους τα μουσεία, προκειμένου να επικοινωνήσουν με το κοινό και να το εκπαιδεύσουν, είναι οι εικονικές ξεναγήσεις. Με αυτό τον τρόπο, μπορεί ο οποιοσδήποτε και ανά πάσα στιγμή να μεταφερθεί στο εσωτερικό των μουσειακών χώρων και να παρατηρήσει τα εκθέματά τους, υπό την προϋπόθεση να διαθέτει πρόσβαση στο διαδίκτυο. Μάλιστα, η εικονική πραγματικότητα, η οποία άρχισε να ενσωματώνεται στη δράση του μουσείου ήδη από τις αρχές του αιώνα μας με αλματώδεις ρυθμούς, παρέχει στον επισκέπτη δυνατότητες που η φυσική παρουσία του εκεί δεν μπορεί να του εξασφαλίσει. Για παράδειγμα, η πρόσβαση σε αντικείμενα φυλαγμένα στις αποθήκες του μουσείου, τα οποία, είτε για λόγους έλλειψης χώρου στην έκθεση, είτε για λόγους συντήρησης ή ευπάθειας του υλικού, είναι δύσκολο να παρουσιαστούν ή να μελετηθούν στο μουσείο, είναι ένα από τα πλεονεκτήματα της εικονικής ξενάγησης και γενικότερα της ψηφιοποίησης.⁴⁵ Επιπλέον, η ευχέρεια της εστίασης σε συγκεκριμένο αντικείμενο και της μεγέθυνσης

⁴⁵Βλ. Βαϊοπούλου, «Από το Musée Imaginaire του A. Malraux στο μουσείο εικονικής πραγματικότητας», σ. 89.

λεπτομερειών στην εικόνα, σε σημείο που ο επισκέπτης να «μπαίνει» μέσα στο έκθεμα, είναι δυνατότητες που δεν παρέχει η φυσική επίσκεψη.

Συμπερασματικά, το σύγχρονο μουσείο, αξιοποιώντας τις δυνατότητες του διαδικτύου, της πληροφορικής και την εικονική πραγματικότητα, προσφέρει στο κοινό κάτι που όχι πολλά χρόνια πριν φαινόταν αδιανόητο· την εξ αποστάσεως επίσκεψη στους χώρους του. Επιπλέον, οι νέες τεχνολογίες, οι οποίες πολύ εύστοχα χαρακτηρίζονται στους κύκλους των ερευνητών ως η *lingua franca* ή η *δέκατη μούσα* του 21^{ου} αι.,⁴⁶ συμβάλλουν μεταξύ άλλων στην απελευθέρωση του μουσείου από τον μύθο του απρόσιτου, μετατρέποντάς το, ταυτόχρονα, σε έναν χώρο ανοιχτό για όλους, ειδικούς και μη ειδικούς.

⁴⁶Βλ. Μυρογιάννη, «Μουσειακή εκπαίδευση στο διαδίκτυο», σ. 164.

Η εποχή της πανδημίας. Τα μουσεία αντιμέτωπα με προκλήσεις και ανάγκες

«Αρχικά, ωστόσο, η επίσκεψη στο Μουσείο δεν ήταν εύκολη υπόθεση. Προϋπέθετε προηγούμενη αίτηση αρκετές εβδομάδες πριν από τους ενδιαφερόμενους επισκέπτες και συχνά επανειλημμένες προσπάθειες για την απόκτηση της απαραίτητης άδειας. Η πρόσβαση ήταν δυνατή μόνο σε περιορισμένες ομάδες επισκεπτών, ενώ δεν επιτρεπόταν στα παιδιά. Η παραμονή στο Μουσείο δεν επιτρεπόταν πέρα από ένα συγκεκριμένο χρονικό διάστημα, ώστε να διασφαλίζεται ότι δε θα βρίσκονταν περισσότερα από 15 άτομα ταυτόχρονα στο Μουσείο, και οι ξεναγήσεις ήταν σύντομες». Το παραπάνω απόσπασμα προέρχεται από το βιβλίο της Νίκης Νικονάνου *Μουσειοπαιδαγωγική. Από τη θεωρία στην πράξη* (Αθήνα 2021) και περιγράφει τις δυσκολίες και τους περιορισμούς που είχαν να αντιμετωπίσουν οι επισκέπτες του Βρετανικού Μουσείου, όταν αυτό άνοιξε τις πύλες του στα μέσα του 18^{ου} αι.⁴⁷ Ελαφρώς τροποποιημένο θα μπορούσε να φιλοξενηθεί και στις στήλες των σημερινών εφημερίδων και περιοδικών, έντυπων ή ηλεκτρονικών, προκειμένου να περιγραφεί η κατάσταση που επικρατεί στους εγχώριους και ξένους μουσειακούς χώρους μετά το ξέσπασμα της πανδημίας του covid-19.

Δίχως αμφιβολία ο κορωνοϊός επηρέασε τη λειτουργία των μουσείων, όπως επίσης και των λοιπών πολιτιστικών ιδρυμάτων και χώρων (λ.χ. πινακοθήκες, αρχαιολογικούς χώρους κλπ.). Ένα από τα μέτρα που έλαβαν οι κυβερνήσεις σε παγκόσμιο επίπεδο, προκειμένου να περιοριστεί η εξάπλωση του νέου κορωνοϊού, ήταν η αναστολή της λειτουργίας τους (Μάρτιος – Μάιος 2020). Σύμφωνα με τα έως τώρα δεδομένα, το 90% των μουσείων έκλεισε τις πόρτες του για το κοινό για τουλάχιστον τρεις μήνες (UNESCO, 2020).⁴⁸ Στην Ελλάδα το εν λόγω μέτρο εφαρμόστηκε τον Μάρτιο του 2020, καθιστώντας αδύνατη τη φυσική παρουσία των επισκεπτών στα μουσεία ολόκληρης της χώρας. Αλλά ακόμη και όταν επαναλειτούργησαν (Μάιος 2020), το κοινό, όπως επίσης και το προσωπικό τους, ήρθε αντιμέτωπο με πρωτόγνωρες

⁴⁷Βλ. Νικονάνου, *Μουσειοπαιδαγωγική*, σ. 31-32.

⁴⁸Βλ. Ellie King, M. Paul Smith, Paul F. Wilson and Mark A. Williams, «Digital Responses of UK Museum Exhibitions to the COVID-19 Crisis, March – June 2020», *The Museum Journal* 64.3 (July 2021), p. 487 (στο εξής: King και άλλοι, «Digital Responses»).

καταστάσεις. Η χρήση της μάσκας, η τήρηση των αποστάσεων, η αποφυγή του συνωστισμού, οι ξεναγήσεις και τα μουσειοπαιδαγωγικά προγράμματα με τη συμμετοχή περιορισμένου αριθμού ατόμων (10-15) κλπ., μέτρα που εφαρμόζονται έως σήμερα, σηματοδότησαν την έναρξη μιας νέας εποχής για τα μουσεία.⁴⁹ Αξίζει να επισημανθεί, ωστόσο, ότι κατά την εξεταζόμενη περίοδο, και δη στο διάστημα που παρέμειναν κλειστά, τα αντανακλαστικά τους λειτούργησαν γρήγορα.

Πιο συγκεκριμένα, αμέσως μετά την επιβολή του πρώτου lockdown (Μάρτιος 2020) τα μουσεία μετέφεραν τις δραστηριότητες τους στο διαδίκτυο. Εδώ πρέπει να διευκρινιστεί ότι στην προ covid-19 εποχή πολλοί μουσειακοί χώροι είχαν ήδη αναπτύξει έντονη ψηφιακή δράση. Στους ιστότοπους που διατηρούν, αλλά ακόμη και στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, φρόντιζαν κατά καιρούς να δημοσιεύουν κάποια από τα εκθέματα τους, συνοδευόμενα από ενδιαφέρουσες πληροφορίες, να παρουσιάζουν τα εκπαιδευτικά προγράμματα τους, να προσφέρουν εικονικές ξεναγήσεις κλπ. Με τη εμφάνιση του κορωνοϊού τα μουσεία συνέχισαν να αξιοποιούν το διαδίκτυο και τα τεχνολογικά μέσα που είχαν στη διάθεσή τους, προκειμένου να παρουσιάσουν ποικιλοτρόπως το υλικό τους στο κοινό. Από τη στιγμή που οι φυσικές επισκέψεις ήταν απαγορευμένες, ασχολήθηκαν με τις διαδικτυακές, οι οποίες μάλιστα στο πρώτο lockdown αυξήθηκαν σημαντικά,⁵⁰ φροντίζοντας να εμπλουτίσουν τους ιστότοπους με περισσότερο υλικό και δραστηριότητες. Απώτερος στόχος τους ήταν να συνεχίσουν να μορφώνουν, να εκπαιδεύουν και να ψυχαγωγούν ακόμη και κάτω από ιδιαίτερα δύσκολες συνθήκες.⁵¹

⁴⁹Η Μάρλεν Μούλιου σε ένα πρόσφατο άρθρο της -της προσcovid-19 εποχής- επισήμανε ότι τα τελευταία χρόνια τα μουσεία βιώνουν πολλαπλές πιέσεις για τον επαναπροσδιορισμό της θεσμικής υπόστασής τους, των αξιών και των στρατηγικών προτεραιοτήτων τους, με στόχο να ανταποκριθούν στις κοινωνικές, πολιτικές, τεχνολογικές και οικονομικές προκλήσεις (η υπογράμμιση δική μου) που ως σύνολο καθορίζουν τον σύγχρονο κόσμο. Βλ. Μάρλεν Μούλιου, «Τα μουσεία στον 21^ο αιώνα: προκλήσεις, αξίες, ρόλοι, πρακτικές», στο: *Μουσειολογία. Πολιτιστική Διαχείριση και Εκπαίδευση*, επιμ. Γ. Μπίκος και Α. Κανιάρη, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2014, σ. 77. Στο εξής τα μουσεία πρέπει να ανταποκριθούν και σε μία νέα πρόκληση, την υγειονομική, προκειμένου να συνεχίσουν απρόσκοπτα τη λειτουργία τους.

⁵⁰Σύμφωνα με τα στοιχεία του *Network of European Museum Organisations* (NEMO), στο 40% των μουσείων παρατηρήθηκε μια αύξηση στις online επισκέψεις. Βλ. King και άλλοι, «Digital Responses», σ. 499.

⁵¹Σε μία δύσκολη συγκυρία, όπως αυτή της πανδημίας, τα μουσεία και οι ιστότοποί τους παρείχαν στο κοινό τη δυνατότητα απόδρασης από την καθημερινότητα, όπως αυτή είχε διαμορφωθεί κατά την περίοδο της καραντίνας. Οι άνθρωποι ανά την υφήλιο μπορούσαν να επισκεφθούν έναν διαδικτυακό μουσειακό χώρο και να ξεχάσουν έστω για λίγο την πανδημία, άλλα και τον εγκλεισμό τους. Βλ. King και άλλοι, «Digital Responses», σ. 492. Μπορεί να ισχυριστεί κανείς ότι οι διαδικτυακές επισκέψεις στα μουσεία επέδρασαν θετικά στη ψυχολογία του κοινού.

Σύμφωνα με στοιχεία που έδωσε στη δημοσιότητα το ICOM, οι ψηφιακές δραστηριότητες των μουσείων μεσούσης της πανδημίας αυξήθηκαν κατά 15%, ενώ σύμφωνα με το *Network of European Museum Organisations*(NEMO) κατά την εξεταζόμενη περίοδο το 58% των μουσείων διατήρησε τις ίδιες ψηφιακές δραστηριότητες, το 37% τις αύξησε, ενώ το 23% εισήγαγε νέες.⁵² Στην προσπάθεια τους να ανταποκριθούν σε μία καινούρια πρόκληση, λοιπόν, τα μουσεία, τόσο του εσωτερικού όσο και του εξωτερικού, οργάνωσαν και πρόσφεραν στον επισκέπτη τις ήδη ψηφιοποιημένες ή τις νέες συλλογές τους, ψηφιακές εκθέσεις, εικονικές επισκέψεις, βίντεο και ξεναγήσεις 360°, παιχνίδια γνώσεων, καλλιτεχνικές δραστηριότητες (ζωγραφική κλπ.), εκπαιδευτικά προγράμματα κ. ά.⁵³

Ως προς τα εκπαιδευτικά προγράμματα, αξίζει να σημειωθεί ότι κατά την περίοδο της πανδημίας αρκετά μουσεία προώθησαν την online παρακολούθησή τους, κάτι που δε συνήθιζαν να κάνουν πριν τον κορωνοϊό. Οι συμμετέχοντες, ενήλικες και κυρίως παιδιά, αφού ενημερώνονταν για τα προγράμματα και τους στόχους τους, συμμετείχαν σε αυτά από απόσταση και από το ασφαλές περιβάλλον του σπιτιού τους. Ενώ, λοιπόν, ορισμένα μουσεία στην προcovid-19 εποχή χρησιμοποιούσαν το διαδίκτυο απλώς για να παρουσιάσουν τα μουσειοπαιδαγωγικά προγράμματά τους και να δώσουν κάποιες πληροφορίες σχετικά με αυτά, με την εμφάνιση της πανδημίας και δεδομένου ότι η διαζώσης εκπαίδευση στους μουσειακούς χώρους ήταν αδύνατη, αυτό άλλαξε. Πλέον υπάρχει και η δυνατότητα της εξ αποστάσεως παρακολούθησης. Και μπορεί κάποια μουσεία να μην παρείχαν στους επισκέπτες τους αυτή τη δυνατότητα κατά το πρώτο lockdown, στο δεύτερο (Νοέμβριος 2020 – Απρίλιος 2021), όμως, φρόντισαν κατάλληλα.⁵⁴

Όταν τα μουσεία άνοιξαν τις πύλες τους για το κοινό, μετά τη λήξη της πρώτης και της δεύτερης καραντίνας, τα μουσειοπαιδαγωγικά προγράμματα επέστρεψαν στον φυσικό χώρο τους -βέβαια, αρκετά εξακολουθούν να προσφέρονται και στο διαδίκτυο μέχρι και τώρα που γράφονται αυτές οι αράδες. Οι σχολικές ομάδες, τα παιδιά με τις οικογένειές τους, οι ενήλικες και οι ειδικές ομάδες (λ.χ. άτομα τυφλά ή με χαμηλή

⁵²Βλ. Kingκαιάλλοι, «DigitalResponses»,σ. 488.

⁵³Βλ. Neel Antara and Shuvro Sen, «The Impact of Covid-19 on the Museums and the Way Forward for Resilience», *Journal of International Museum Education* 2.1 (2020), p. 56 (στοεξής: Antara and Sen, «The Impact of Covid-19 on the Museums»).

⁵⁴Στον ιστότοπο του Ιστορικού Μουσείου Κρήτης, λ. χ., γίνεται αναφορά σε δύο onlineεκπαιδευτικά προγράμματα για παιδιά, τα οποία άρχισαν να λειτουργούν το πρώτο στις 30 Δεκεμβρίου του 2020 και το δεύτερο στις 20 Φεβρουαρίου 2021.

όραση, άτομα κωφά ή με προβλήματα ακοής, άτομα με κινητικά προβλήματα κ.ά.) μπορούσαν στο εξής να επισκέπτονται τα μουσεία και να συμμετέχουν στις εκπαιδευτικές δραστηριότητες τους. Κατά την επίσκεψή τους, όμως, όφειλαν να τηρούν τις οδηγίες ασφαλείας, που ίσχυαν για όλους τους χώρους, όπου η προσέλευση ήταν μαζική. Μάλιστα, οι διαχειριστές των μουσειακών ιστότοπων φρόντισαν να αναρτήσουν το *Υγειονομικό Πρωτόκολλο Covid-19* στο διαδίκτυο, προκειμένου να είναι ενήμερο το κοινό. Συστηνόταν, λοιπόν, η χρήση μάσκας, η τήρηση αποστάσεων, ο καθαρισμός των χεριών με αλκοολούχο διάλυμα και η αποφυγή χρήσης των ανελκυστήρων -επιτρέπεται η χρήση τους μόνο από τα άτομα με κινητικά προβλήματα και ειδικά θέματα υγείας (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο).⁵⁵

Επιπλέον, ο κορωνοϊός επηρέασε και τις προγραμματισμένες από τις αρχές του 2020 εκθέσεις εντός των μουσείων. Μάλιστα, επειδή ορισμένες εξ αυτών επρόκειτο να φιλοξενηθούν σε μουσειακούς χώρους για σύντομο χρονικό διάστημα και οι υπεύθυνοι δεν γνώριζαν πόσο θα διαρκέσει το κλείσιμο των ιδρυμάτων, αναζητήθηκαν τρόποι για τη μεταφορά των προσωρινών εκθέσεων εκτός του φυσικού χώρου τους. Έτσι, πολλά μουσεία τις μετέφεραν στο διαδίκτυο, όπως εξάλλου και τις άλλες δραστηριότητές τους. Κατά την περίοδο της πανδημίας, λοιπόν, πολλαπλασιάστηκαν, όχι μόνο τα online μουσειοπαιδαγωγικά προγράμματα, αλλά και οι ψηφιακές εκθέσεις.⁵⁶

Παράλληλα με τη μεταφορά στο διαδίκτυο των συλλογών, των εκθέσεων και των εκπαιδευτικών προγραμμάτων τους, τα μουσεία ενδιαφέρθηκαν ζωηρά και για τη δημιουργική συμμετοχή των διαδικτυακών επισκεπτών στις διάφορες πρωτοβουλίες τους. Για παράδειγμα, το Getty Museum στο Λος Άντζελες, μετά την απαγόρευση της κυκλοφορίας και το κλείσιμο των μουσείων στις ΗΠΑ, με μία ανάρτηση-πρόκληση στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης ώθησε δεκάδες χιλιάδες ανθρώπους να

⁵⁵Η μετάβαση στα μουσεία, πάντως, δεν είναι μια ιδιαίτερα επικίνδυνη επιλογή. Ο Ιατρικός Σύλλογος του Τέξας, σε μία λίστα με τις πιο επικίνδυνες δραστηριότητες αυτή τη στιγμή, την κατατάσσει στην κατηγορία χαμηλού-μέτριου κινδύνου. Αυτό δεν οφείλεται μόνο στη τήρηση των μέτρων, αλλά και στο γεγονός ότι στα μουσεία οι επισκέπτες δεν μπορούν να αγγίξουν τα εκθέματα και δεν υψώνουν τον τόνο της φωνής τους -οι λοιμωξιολόγοι υποστηρίζουν ότι όσο μεγαλύτερη είναι η ένταση της φωνής, τόσο περισσότερα σταγονίδια βγαίνουν από το στόμα. Βλ. Jennifer Billock, «How Will Covid-19 Change the Way Museums Are Built?», στο: *Smithsonian Magazine*, <https://www.smithsonianmag.com/travel/how-will-covid-19-change-way-future-museums-are-built-180975022/>. Ημερομηνία ανάκτησης: 10-07-2022 (στοεξής: Billock, «How Will Covid-19 Change the Way Museums Are Built?»).

⁵⁶Βλ. VerityBurke, DollyJørgensenandFinnArneJørgensen, «MuseumsatHome: DigitalInitiativesinResponsetoCovid-19», *NorskMuseumstidsskrift* 6.2 (2020), p.119 (στοεξής: Burkeκαιάλλοι, «MuseumsatHome»). Στο Ηνωμένο Βασίλειο 12 εκθέσεις, οι οποίες ήταν προγραμματισμένο να φιλοξενηθούν στον φυσικό χώρο του μουσείου, μεταφέρθηκαν στο διαδίκτυο. Βλ. Kingκαιάλλοι, «DigitalResponses», σ. 492.

δημιουργήσουν τις δικές τους εκδοχές των έργων τέχνης, τα οποία ήταν διαθέσιμα στον ψηφιακό κατάλογό του, και εν συνεχεία να τα δημοσιεύσουν στο διαδίκτυο.⁵⁷ Επιπροσθέτως, ξεκάθαροι ρόλοι και κατευθυντήριες οδηγίες για το πώς θα συμμετέχουν⁵⁸, αλλά και διάφορες εργασίες (λ.χ. φωτογράφιση μνημείων, κατασκευή αντικειμένων, ζωγραφιές κλπ.), δόθηκαν και στους συμμετέχοντες των διαδικτυακών εκπαιδευτικών προγραμμάτων. Κατά συνέπεια, τα online μουσεία, την περίοδο της πανδημίας προώθησαν -και εξακολουθούν να το κάνουν- την ενεργητική συμμετοχή έναντι της παθητικής στάσης του επισκέπτη.

Η πανδημία, όμως, ανέδειξε και κάποια μειονεκτήματα των διαδικτυακών μουσείων. Μπορεί το κοινό σήμερα να τα επισκέπτεται ανεξάρτητα από τις ώρες και ημέρες λειτουργίας τους ή ακόμη και αν είναι κλειστά εξαιτίας της διασποράς ενός ιού, να θαυμάζει διάσημα έργα τέχνης χωρίς να χρειάζεται να ταξιδέψει σε άλλη πόλη, χώρα ή ήπειρο, να έχει πρόσβαση σε έργα που φυλάσσονται σε αποθήκες κλπ. όλα αυτά, ωστόσο, προϋποθέτουν να έχει την απαραίτητη συσκευή (λ.χ. υπολογιστή, τάμπλετ, κινητό τηλέφωνο κ. ά.) και φυσικά, πρόσβαση στο διαδίκτυο. Και δεν πρέπει να θεωρείται δεδομένο ότι στις αρχές του 21^{ου} αι., και ύστερα από μία οικονομική και υγειονομική κρίση που σε ορισμένες περιπτώσεις συρρίκνωσε το οικογενειακό εισόδημα, κάθε σπίτι έχει έναν τουλάχιστο ηλεκτρονικό υπολογιστή και internet -δεν έχει περάσει εξάλλου πολύς καιρός από τότε που τα ελληνικά ΜΜΕ γνωστοποίησαν ότι πέντε παιδιά σε χωριό της Πελοποννήσου έλαβαν μέρος στην τηλεκαίτευση, χρησιμοποιώντας δύο κινητά τηλέφωνα σε αυλή καφενείου, αφού δεν είχαν πρόσβαση στο internet από το σπίτι τους. Αλλά ακόμη και αν κάποιος έχει αυτή τη δυνατότητα, οι αργές ταχύτητες του διαδικτύου και τα πολύπλοκα συστήματα πλοήγησης (*navigation systems*) δύναται να δυσκολέψουν την πρόσβαση του σε έναν μουσειακό ιστότοπο.⁵⁹

Ο covid-19 δεν ανέδειξε μόνο τις δυσκολίες που αντιμετώπισαν ορισμένα εκ των μουσείων στην επικοινωνία τους με το κοινό. Προκάλεσε και οικονομικά προβλήματα που καθιστούν τη λειτουργία τους εξαιρετικά δύσκολη στη μετά covid-19 εποχή. Τα στοιχεία, εξάλλου, που βλέπουν το φως της δημοσιότητας από τον Μάιο του 2020 και μετά δεν επιδέχονται διαφορετικής ερμηνείας. Σύμφωνα με το NEMO, στο διάστημα

⁵⁷Βλ. Burke και άλλοι, «Museums at Home», σ. 120-121.

⁵⁸Βλ. Simon, *The Participatory Museum*, σ. 19.

⁵⁹Βλ. Burke και άλλοι, «Museums at Home», σ. 118.

που παρέμειναν κλειστά οι εβδομαδιαίες απώλειες για το 30% των μουσείων ανήλθαν σε 1.000€, για το 25% σε 5.000€, ενώ για τα μεγάλα μουσεία κυμάνθηκαν από 100.000€ έως 600.000€. Επιπλέον, από τις αναφορές της UNESCO και του ICOM τεκμαίρεται ότι 1 στα 8 μουσεία θα μπορούσαν να κλείσουν μόνιμα εξαιτίας του κορωνοϊού, ενώ η American Alliance of Museums υπογραμμίζει ότι το 30% των ιδρυμάτων ενδεχομένως να μην επαναλειτουργήσει δίχως την οικονομική βοήθεια των κυβερνήσεων. Εκτιμάται, επίσης, ότι η πώληση των εισιτηρίων θα μειωθεί κατά 80% εξαιτίας των μέτρων που ισχύουν μέχρι σήμερα για τους επισκέπτες (χρήση μάσκας, τήρηση αποστάσεων κλπ.). Το κλείσιμο των μουσείων εξαιτίας του κορωνοϊού, βέβαια, εκτός από οικονομικές είχε και κοινωνικές επιπτώσεις. Η αποστολή τους, όπως επισημάνθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, είναι διττή: αφενός μεν η φύλαξη των αντικειμένων και των αρχαιοτήτων, αφετέρου δε η διδασχή και η αναψυχή του κοινού. Παράλληλα, όμως, προωθούν την κοινωνική επαφή και τον διάλογο μεταξύ των ανθρώπων, στόχος που δεν μπορούσε να επιτευχθεί με το κλείσιμό τους.⁶⁰

Εν έτει 2022, και ενώ ο κόσμος συνεχίζει να παλεύει με τον covid-19 και να προετοιμάζεται για ένα ενδεχόμενο τρίτο lockdown για τυχόν μελλοντικές πανδημίες, διάφοροι ειδικοί καταθέτουν τις προτάσεις τους σχετικά με τη δημιουργία ασφαλών μουσείων και, γενικότερα, κτηρίων, όπου συγκεντρώνεται σε καθημερινή βάση πλήθος κόσμου (λ.χ. σχολεία, νοσοκομεία, κλπ.), αλλά και με τον τρόπο λειτουργίας τους εφεξής. Ειδικότερα, διευθυντές μουσείων, αρχιτέκτονες, σχεδιαστές κ.ά. αναζητούν τρόπους, ώστε να μειωθεί η εξάπλωση των μικροβίων και των ασθενειών στο εσωτερικό των μουσειακών ιδρυμάτων. Ο Michael Govan, διευθυντής του Los Angeles County Museum of Art, προτείνει, για παράδειγμα, την εξάλειψη ή έστω την κατασκευή μεγάλων ανελκυστήρων, προκειμένου οι χρήστες να βρίσκονται σε όσο το δυνατό μεγαλύτερη απόσταση ο ένας από τον άλλον. Το ζήτημα των αποστάσεων σε κλειστούς χώρους είχε απασχολήσει την παγκόσμια κοινότητα και κατά το παρελθόν. Το 1890, λ.χ., προκειμένου να περιορισθεί η εξάπλωση της φυματίωσης, στα νοσοκομεία των Ηνωμένων Πολιτειών τα κρεβάτια των ασθενών τοποθετήθηκαν σε ένα μεγάλο δωμάτιο και σε απόσταση έξι μέτρων το ένα από το άλλο. Επιπλέον, όταν η γρίπη του 1918 πέρασε στην αντίπερα όχθη του Ατλαντικού, υιοθετήθηκε από την

⁶⁰Βλ. Antara and Sen, «The Impact of Covid-19 on the Museums», σ. 55-57. Το οικονομικά αβέβαιο μέλλον ορισμένων μουσείων, σε συνδυασμό με τη τάση για ψηφιοποίηση των συλλογών και των εκθέσεων, θα επηρεάσει και το προσωπικό τους. Υπολογίζεται ότι το ¼ των μουσείων μπορεί να προχωρήσει σε μείωση των υπαλλήλων του στο εγγύς μέλλον.

επιστημονική κοινότητα η άποψη ότι ο κάθε ασθενής έπρεπε να νοσηλεύεται μόνος του στο θάλαμο, όπως και έγινε.⁶¹ Ο Govan, επίσης, έχει φροντίσει εδώ και χρόνια το λόμπι και ο χώρος έκδοσης εισιτηρίων, όπου εκ των πραγμάτων παρατηρείται συνωστισμός, καθώς και κάποια έργα γλυπτικής να βρίσκονται έξω από το μουσείο, σε ανοικτό χώρο. Το παράδειγμα του Los Angeles County Museum of Art μαρτυρεί ότι οι εξωτερικοί χώροι ενός μουσείου μπορούν να αξιοποιηθούν ποικιλοτρόπως και κατά τη διάρκεια μιας πανδημίας να προσφέρουν ασφαλή πρόσβαση και παραμονή, τόσο στους επισκέπτες όσο και στο προσωπικό του.

Επίσης, η αρχιτέκτονας Bea Spolidoro, επικεφαλής της Fisher ARCHitecture στο Pittsburgh, εκτός από την online διάθεση των εισιτηρίων, δυνατότητα που ούτως ή άλλως προσφέρουν τα περισσότερα μουσεία στον κόσμο, προτείνει και τα hands-free καταστήματα δώρων, όπου τα προς πώληση αντικείμενα μπορούν να τοποθετηθούν σε προθήκες -κάντε το ίδιο το κατάστημα δώρων μουσείο, με μια βιτρίνα, υποστηρίζει. Οι πελάτες, αφού περάσουν μπροστά από αυτές και επιλέξουν το αντικείμενο της αρεσκείας τους, θα μπορούν εν συνεχεία να το παραγγείλουν χωρίς να το αγγίζουν, χρησιμοποιώντας το tablet, το laptop ή το κινητό τηλέφωνό τους.

Τέλος, η έκθεση *Gogh by Car* που εγκαινιάστηκε την 1^η Ιουλίου 2020 στο Τορόντο του Καναδά αποτελεί ένα καλό παράδειγμα εικονικού μουσείου (*virtual museum*), το οποίο δύναται να λειτουργήσει κάτω από ιδιαίτερες συνθήκες, όπως λ.χ. αυτές που διαμορφώθηκαν με την εξάπλωση του κορωνοϊού. Η έκθεση, σχεδιασμένη από τον καλλιτέχνη Massimiliano Siccardi, φιλοξενήθηκε σε μία τεραστίων διαστάσεων αποθήκη (4.000 τετραγωνικά πόδια), στους τοίχους της οποίας παρουσιάζονταν με προτζέκτορα τα έργα του διάσημου Ολλανδού ζωγράφου. Οι επισκέπτες μπορούσαν να θαυμάσουν ορισμένα εξ αυτών, όπως το *Starry Night* και το *Sunflowers*, μέσα από τα αυτοκίνητά τους, μειώνοντας έτσι τις πιθανότητες να μεταδώσουν τον ιό στους λοιπούς παρευρισκόμενους. Το *drive-in* μουσείο δεν αποκλείεται στο μέλλον να βρει και άλλους υποστηρικτές.⁶²

Συμπερασματικά, τα μουσεία κατά τη διάρκεια της πανδημίας ανταποκρίθηκαν στις προκλήσεις που τους παρουσιάστηκαν, αξιοποιώντας τα τεχνολογικά μέσα και το διαδίκτυο, τα οποία, βέβαια, χρησιμοποιούσαν ήδη στην προ-covid-19 εποχή. Σίγουρα

⁶¹Βλ. Billock, «How Will Covid-19 Change the Way Museums Are Built?».

⁶²Βλ. Billock, «How Will Covid-19 Change the Way Museums Are Built?».

υπήρξαν και δυσκολίες, οι οποίες εφεξής πρέπει να αντιμετωπιστούν, προκειμένου να εξασφαλιστεί η απρόσκοπτη λειτουργία τους σε μια ανάλογη συγκυρία. Μολονότι η ψηφιοποίηση των εκθεμάτων και οι online δραστηριότητες στερούν την εμπειρία της θέασης ενός πίνακα ή μιας αρχαιότητας από κοντά, καθώς και τη δυνατότητα της διάζωσης εκπαίδευσης, συνιστούν έναν τρόπο εναλλακτικής λειτουργίας του μουσείου σε έκτακτες περιστάσεις.

Β΄ ΜΕΡΟΣ

Τα μουσεία πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τον κορωνοϊό.

Αποτελέσματα έρευνας.

Η εμφάνιση του κορωνοϊού (Μάρτιος 2020), όπως προαναφέρθηκε, επηρέασε μεταξύ άλλων τη λειτουργία των μουσειακών χώρων σε παγκόσμιο επίπεδο. Προκειμένου να μελετηθεί και να διαμορφωθεί μία πληρέστερη εικόνα της κατάστασης σχετικά με τους μουσειακούς χώρους, όπως αυτοί μελετήθηκαν στην παρούσα εργασία, διενεργήθηκε ηλεκτρονική έρευνα, στην οποία συμμετείχαν μουσεία του εσωτερικού. Από την έρευνα που πραγματοποιήθηκε μεταξύ Ιουνίου – Οκτωβρίου 2022, προέκυψαν ενδιαφέροντα δεδομένα, τα οποία παρουσιάζονται παρακάτω.

Όπως διακρίνεται και στο παράρτημα 1, η έρευνα διενεργήθηκε με γνώμονα τρεις διαφορετικές περιόδους: την προ covid-19 εποχή, την περίοδο της πανδημίας και τη μετά covid-19 εποχή. Συνεπώς, ο αναγνώστης δύναται να εξαγάγει χρήσιμα συμπεράσματα αφενός για τη γενικότερη λειτουργία των μουσείων κατά τη δεύτερη δεκαετία του 21^{ου} αι. και αφετέρου για τις αλλαγές που σημειώθηκαν στην παρουσίαση των εκθέσεων, την οργάνωση των εκπαιδευτικών προγραμμάτων και εν γένει στη λειτουργία των μουσειακών χώρων εξαιτίας του κορωνοϊού.

Σε ό,τι αφορά το ερωτηματολόγιο, αυτό συντάχθηκε με τη χρήση των google forms και για τη συμπλήρωσή του αξιοποιήθηκαν οι υπηρεσίες του ηλεκτρονικού ταχυδρομείου(email).Κρίθηκε, επίσης, απαραίτητη η τηλεφωνική επικοινωνία με τους υπεύθυνους για τα εκπαιδευτικά προγράμματα στους εξεταζόμενους μουσειακούς χώρους, προκειμένου η έρευνα να πραγματοποιηθεί σε εύλογο χρονικό διάστημα, αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις και για την παροχή διευκρινιστικών πληροφοριών. Στη συμπλήρωση του ερωτηματολογίου συμμετείχαν 32 μουσειακοί χώροι σε σύνολο 36 παραληπτών, ενώ στην περίπτωση της Κουμανταρείου Πινακοθήκης στη Σπάρτη πραγματοποιήθηκε σύντομη τηλεφωνική συνομιλία με την υπεύθυνη των εκπαιδευτικών προγραμμάτων.

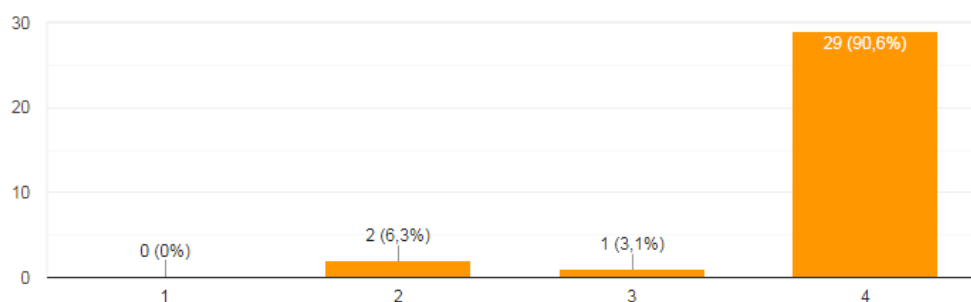
Η λειτουργία των μουσείων στην προ covid-19 εποχή

Ένα σύγχρονο μουσείο δεν μπορεί να περιορίζεται μόνο στη φύλαξη και τη διατήρηση των αντικειμένων του παρελθόντος. Εξάλλου, όπως επισημάνθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας, απώτερος στόχος των μουσείων είναι η διδασχή και η αναψυχή του κοινού. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο σχεδιάζονται και υλοποιούνται τα εκπαιδευτικά προγράμματα, στα οποία μπορεί κανείς να λάβει μέρος, είτε κατά μόνας είτε σε ομάδες.

Όσον αφορά στα εκπαιδευτικά προγράμματα των ελληνικών μουσείων, χρήζει επισημάνσης το γεγονός ότι, αυτά προϋπήρχαν του κορωνοϊού. Προς επίρρωση της παραπάνω άποψης, όλοι οι μουσειακοί χώροι που συμμετείχαν στην έρευνά μας είχαν να επιδείξουν στην προ covid-19 εποχή ένα τουλάχιστο πρόγραμμα, το οποίο απευθυνόταν σε μαθητές διαφορετικών εκπαιδευτικών βαθμίδων. Όπως φαίνεται και στο παρακάτω γράφημα, ο αριθμός 1 («καθόλου εκπαιδευτικά προγράμματα») δεν επιλέχθηκε από κανέναν εκ των υπευθύνων των μουσείων που απάντησαν στο ερωτηματολόγιό μας.

1. Στο μουσείο υπάρχει η δυνατότητα συμμετοχής μαθητών (ατομικά ή ομαδικά) σε εκπαιδευτικά προγράμματα διαφορετικών ηλικιών.

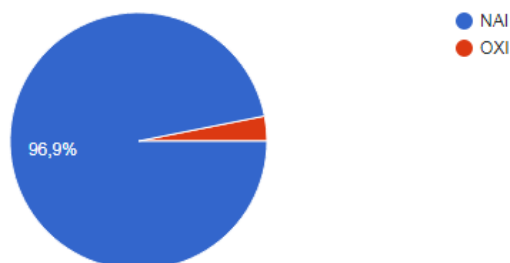
32 απαντήσεις

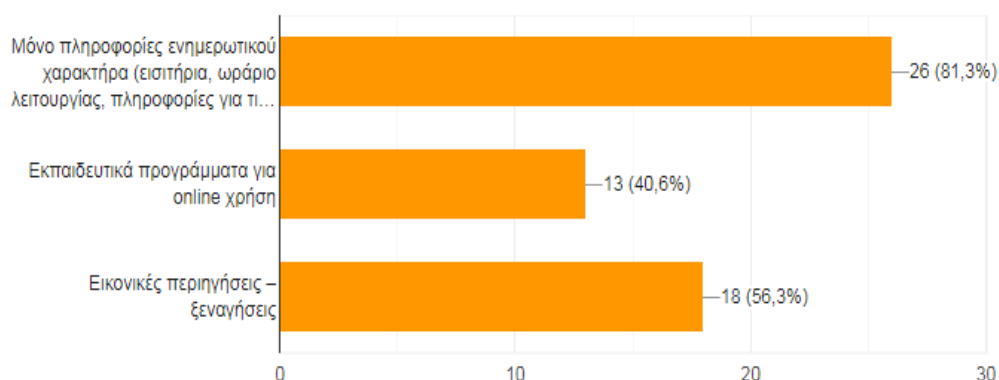
Επιπροσθέτως, πριν την εμφάνιση του κορωνοϊού ήταν ευρύτατα διαδεδομένη και η χρήση του διαδικτύου. Από την έρευνα προέκυψε ότι, κατά την εξεταζόμενη περίοδο το 96.9% των μουσείων διέθετε ιστοσελίδα, προκειμένου να επικοινωνεί με το κοινό.

2. Το μουσείο διαθέτει ιστοσελίδα για την επικοινωνία του με το κοινό.

32 απαντήσεις

Μάλιστα, όπως συνάγεται από τα παρακάτω γράφημα, οι ιστοσελίδες αξιοποιήθηκαν ποικιλοτρόπως. Πιο συγκεκριμένα, η πλειοψηφία των μουσειακών χώρων (81,3%) αναρτούσε εκεί πληροφορίες ενημερωτικού χαρακτήρα (λ.χ. ωράριο λειτουργίας, σημεία διάθεσης και τιμές εισιτηρίων κ.ά.), ενώ ένας ικανοποιητικός αριθμός πρόσφερε εκπαιδευτικά προγράμματα για online χρήση (40,6%) και εικονικές ξεναγήσεις (56,3%) -πρέπει να επισημάνουμε εδώ ότι, στην ερώτηση σχετικά με τις δυνατότητες που παρέχουν οι ιστοσελίδες των μουσείων στο κοινό, οι συμμετέχοντες είχαν τη δυνατότητα να επιλέξουν παραπάνω από μία απαντήσεις.

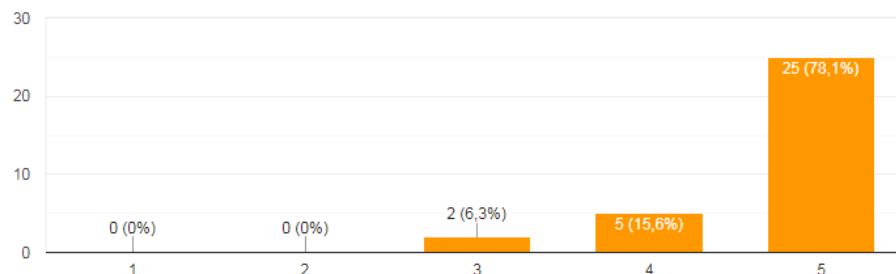

Επιπλέον, για τη συντριπτική πλειοψηφία των μουσείων, η λειτουργία των ιστοσελίδων είναι πάρα πολύ χρήσιμη για τη «γνωριμία» τους με το κοινό (78,1%), ενώ για το 21,9% λιγότερο χρήσιμη.

4.Πόσο χρήσιμη θεωρείτε τη λειτουργία της ιστοσελίδας για την «γνωριμία» του κοινού με το μουσείο σας;

 Αντιγραφή

32 απαντήσεις

Η λειτουργία των μουσείων κατά την περίοδο της πανδημίας

Από τον Μάρτιο του 2020 και μετά, τα μουσεία της χώρας κλήθηκαν να λειτουργήσουν κάτω από πρωτόγνωρες συνθήκες. Η επιβολή των περιοριστικών μέτρων, σε μια προσπάθεια να περιοριστεί η εξάπλωση του κορωνοϊού, ανάγκασε τα μουσεία να βρουν εναλλακτικούς τρόπους επικοινωνίας με το κοινό. Προκειμένου, λοιπόν, να συνεχίσουν απρόσκοπτα τη λειτουργία τους και να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους, αξιοποίησαν τις δυνατότητες που παρέχει το διαδίκτυο, όπως λ.χ. τις ιστοσελίδες τους και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Πρόκειται για «εργαλεία» που η συντριπτική πλειοψηφία των μουσείων (93,8%) διέθετε και πριν από την εμφάνιση του κορωνοϊού όπως μπορεί να διαπιστώσει κανείς στο παρακάτω γράφημα.

1. Το μουσείο απέκτησε ιστοσελίδα και αξιοποίησε τη λειτουργία των κοινωνικών δικτύων (facebook- instagram)

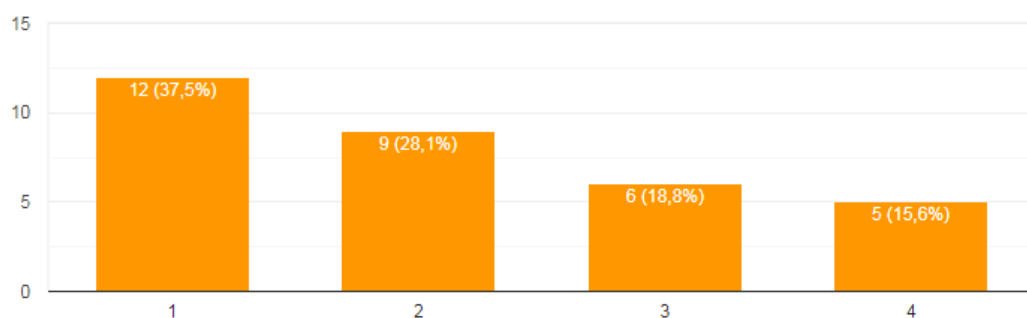
32 απαντήσεις

Αξιοποιώντας μάλιστα τα εν λόγω «εργαλεία», περισσότερα από τα μισά μουσεία (62,5%) που συμμετείχαν στην έρευνά μας μετέφεραν μέρος ή ακόμη και ολόκληρες εκθέσεις, κάνοντάς τες προσβάσιμες εξ αποστάσεως. Βέβαια, υπήρχαν και αρκετά μουσεία (37,5%) που εξαιτίας της υποστελέχωσης σε ανθρώπινο δυναμικό, των οικονομικών δυσκολιών και των ελλείψεων σε τεχνολογικές υποδομές δεν μπόρεσαν να ψηφιοποιήσουν κάποιο μέρος ή το σύνολο της έκθεσής τους.

2. Μεταφέρθηκε σε ψηφιακή μορφή (εικονικό μουσείο, διαδραστικοί χάρτες, κ.ά.) μέρος ή ολόκληρη η έκθεση του μουσείου

32 απαντήσεις

Στην ερώτηση που αφορά τη μεταφορά σε ψηφιακό περιβάλλον των εκπαιδευτικών προγραμμάτων που προτείνουν οι μουσειακοί χώροι στο κοινό τους, τα συμπεράσματα είναι διαφορετικά. Ειδικότερα, σημαντικό ποσοστό των μουσείων μετέφερε ένα μικρό(40,6%) ή μεγάλο μέρος(12,5%) των εκπαιδευτικών προγραμμάτων σε ψηφιακό περιβάλλον, την ίδια στιγμή που 46,9% δεν έκανε κάτι αντίστοιχο -πιθανόν, για τους

ίδιους λόγους / δυσκολίες που αναφέρθηκαν παραπάνω δεδομένου ότι δεν προέκυψαν απαντήσεις στην επιλογή «δεν προϋπήρχαν εκπαιδευτικά προγράμματα»

Τα εκπαιδευτικά προγράμματα του μουσείου μεταφέρθηκαν στο ψηφιακό περιβάλλον και λειτούργησαν μέσω πλατφόρμας

 Αντιγραφή

32 απαντήσεις

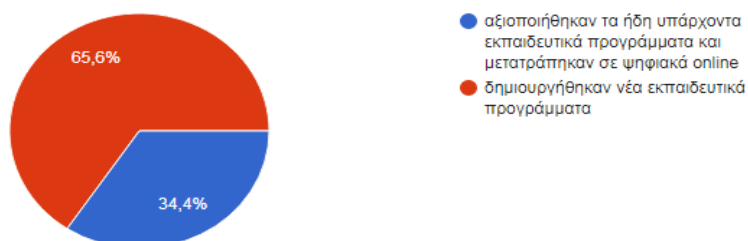

Ένα άλλο ενδιαφέρον δεδομένο που προέκυψε από την παρούσα έρευνα για τα μουσεία, τα οποία μετέφεραν τα εκπαιδευτικά προγράμματά τους στο διαδίκτυο κατά τη διάρκεια της πανδημίας και των lockdowns, είναι ότι το 65,6% εξ αυτών δημιούργησε νέα online εκπαιδευτικά προγράμματα για μαθητές, ενώ το 34,4% αξιοποίησε τα ήδη υπάρχοντα, μετατρέποντας τα σε online. Αξίζει να επισημανθεί εδώ ότι, με τα διαδικτυακά προγράμματά τους τα μουσεία προσπάθησαν να κάνουν ευχάριστη και δημιουργική την παραμονή των παιδιών στο σπίτι, κατά τη διάρκεια μιας, ομολογουμένως, εξαιρετικά δύσκολης συγκυρίας. Χωρίς τη δυνατότητα συμμετοχής σε εξωσχολικές δραστηριότητες, της συναναστροφής με φίλους και συμμαθητές, του παιχνιδιού σε μια παιδική χαρά ή σε μια πλατεία κ. ά., οι ψηφιακές δραστηριότητες των μουσείων παρείχαν στα παιδιά προσχολικής και σχολικής ηλικίας, αλλά και τους μεγάλους, την ευκαιρία να ασχοληθούν με κάτι, όπως λ.χ. με ψηφιακά επιτραπέζια παιχνίδια, ζωγραφική, παιχνίδια ερωταποκρίσεων κ.ά.

4. Δημιουργήθηκαν **νέα** online εκπαιδευτικά προγράμματα για μαθητές

 Αντιγραφή

32 απαντήσεις

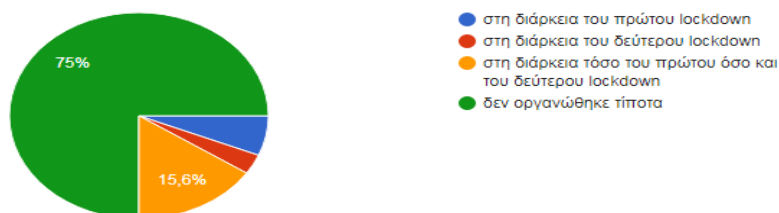
Πιθανόν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι ένας αρκετά μικρός αριθμός μουσείων παρείχε κάποια κίνητρα στους μαθητές, προκειμένου να συμμετέχουν στις ψηφιακές δραστηριότητές του, όπως αυτές διαμορφώθηκαν στην περίοδο που μελετάται. Αυτό

προκύπτει από το ακόλουθο γράφημα, αφού μόλις 15,6% των μουσείων οργάνωσε διαγωνισμούς για μαθητές στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης.

5. Αξιοποιώντας ψηφιακά τα εκθέματα του μουσείου, οργανώθηκαν διαγωνισμοί για μαθητές μέσω κοινωνικών δικτύων.

 Αντιγραφή

32 απαντήσεις

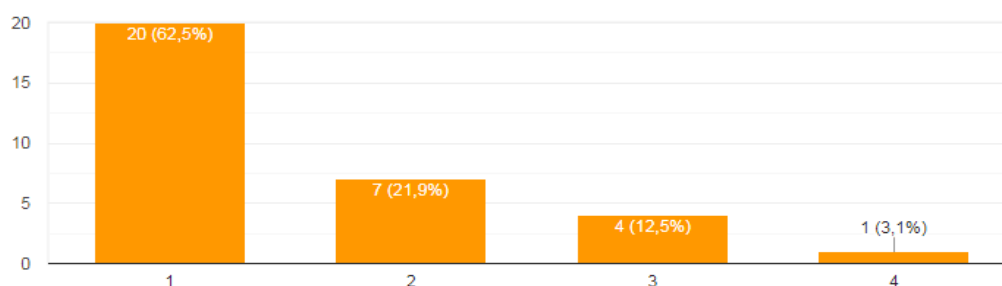

Ίσως έτσι εξηγείται, ως ένα σημείο, το γεγονός ότι η συμμετοχή των μαθητών στα εκπαιδευτικά προγράμματα την περίοδο της πανδημίας δεν παρουσίασε ιδιαίτερη αύξηση. Σύμφωνα με το γράφημα, σε 20 από τα 32 μουσεία (62,5%) η συμμετοχή τους κινήθηκε στα ίδια περίπου επίπεδα με την προ κορωνοϊού εποχή, ενώ στα υπόλοιπα 11 (37,5%) ο αριθμός των συμμετεχόντων αυξήθηκε λίγο (21,9%) ή περισσότερο (12,5%). Σε ποσοστό μόλις 3,1% (μόνο 1 μουσείο δηλαδή) η συμμετοχή των μαθητών παρουσίασε σημαντική αύξηση.

6. Πως διαμορφώθηκε η συμμετοχή των μαθητών στα εκπαιδευτικά προγράμματα κατά τη διάρκεια των lockdowns;

 Αντιγραφή

32 απαντήσεις

Η λειτουργία των μουσείων στη μετά covid-19 εποχή

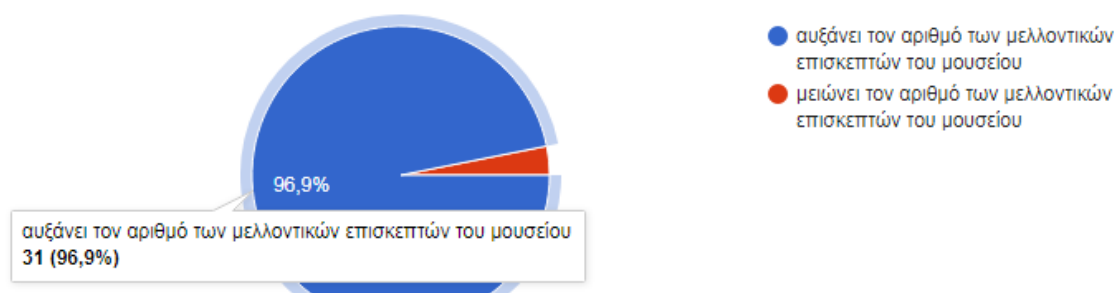
Όταν, μετά την άρση των περιοριστικών μέτρων, τα μουσεία επαναλειτούργησαν, οι επισκέπτες και το προσωπικό τους ήρθαν αντιμέτωποι με πρωτόγνωρες καταστάσεις. Για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα οι ευρισκόμενοι εκεί (εργαζόμενοι αλλά και

επισκέπτες) χρειάστηκε να συμμορφωθούν με τους κανόνες του λεγόμενου υγειονομικού πρωτοκόλλου. Τέτοιοι ήταν λ.χ. η υποχρεωτική χρήση της μάσκας, η τήρηση της απόστασης των 2μέτρων και η αποφυγή του συνωστισμού εντός και εκτός του μουσειακού χώρου. Στο τρίτο και τελευταίο μέρος της έρευνάς μας παρουσιάζεται ο τρόπος λειτουργίας των μουσείων μετά τη λήξη των lockdowns.

Τα μουσεία, όπως έχουμε επισημάνει και σε προηγούμενο σημείο, κατά την περίοδο του κορωνοϊού αξιοποίησαν τις ιστοσελίδες τους και τα μέσα κοινωνική δικτύωσης, προκειμένου να επικοινωνήσουν με το κοινό και να φέρουν εις πέρας την αποστολή τους. Τα εν λόγω «εργαλεία», ωστόσο, συνεχίζουν να προκαλούν το ενδιαφέρον του κοινού και στη μετά covid-19 εποχή, δηλαδή σε μία περίοδο κατά την οποία είναι

1. Η χρήση της ιστοσελίδας και η αξιοποίηση των κοινωνικών δικτύων για το μουσείο

32 απαντήσεις

εφικτή για το κοινό, η φυσική παρουσία στα μουσεία. Αυτό επιβεβαιώνει το παρακάτω γράφημα, καθώς το 96,9% των ερωτηθέντων υποστηρίζει ότι, είναι καθοριστική η συμβολή των ιστοσελίδων και των κοινωνικών δικτύων στην αύξηση της διαδικτυακής επισκεψιμότητας ενός μουσείου. Το 3,1% όσων απάντησαν στην ερώτηση έχει διαφορετική άποψη –θεωρώντας προφανώς ότι, από τη στιγμή που αυξάνονται οι διαδικτυακοί επισκέπτες και οι εξ αποστάσεως ψηφιακές δραστηριότητες, πιθανόν μειώνονται οι παραδοσιακοί επισκέπτες ενός μουσείου.

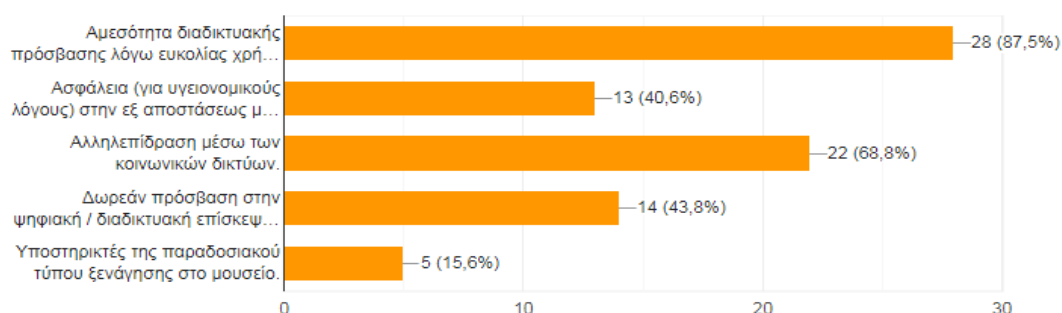
Ως προς τους λόγους που οδηγούν στην αύξηση των διαδικτυακών επισκεπτών, αυτοί ποικίλλουν. Κατ' αρχάς, λαμβάνεται σοβαρά υπόψη από το κοινό η ευκολία «πρόσβασης» σε ένα μουσείο όπως αυτή επιτυγχάνεται με τη βοήθεια των τεχνολογικών μέσων, επιλογή που συγκεντρώνει το 87,5% των απαντήσεων. Το μόνο που χρειάζεται ο επισκέπτης στην περίπτωση αυτή, είναι μία ηλεκτρονική συσκευή και

μία σύνδεση internet, προκειμένου να μεταφερθεί σε ένα μουσειακό περιβάλλον και, μάλιστα, σε πολύ σύντομο χρόνο. Ένας δεύτερος σημαντικός παράγοντας που συμβάλλει στην αύξηση των διαδικτυακών επισκέψεων είναι ότι, αυτές δύναται να πραγματοποιηθούν από το ασφαλές περιβάλλον του σπιτιού –ποσοστό 40,6 % των ερωτηθέντων θεωρεί ότι, το κοινό για υγειονομικούς λόγους προκρίνει τη διαδικτυακή επίσκεψη έναντι της φυσικής παρουσίας στο μουσείο. Επιπλέον, η δωρεάν πρόσβαση στους μουσειακούς ιστότοπους (43,8%) και το γεγονός ότι, η αλληλεπίδραση/διαδραστικότητα επιτυγχάνεται και μέσω των κοινωνικών δικτύων (68,8%) δικαιολογούν τη συγκεκριμένη αύξηση. Φαίνεται τέλος πως οι «υποστηρικτές του παραδοσιακού τύπου ξενάγησης στο μουσείο» αποτελούν μια μικρή μειοψηφία (15,6%) με αποτέλεσμα να μην επηρεάζουν σημαντικά την αυξητική τάση των διαδικτυακών επισκεπτών στην μετά covid-19 εποχή.

2. Γιατί θεωρείτε πως συμβαίνει αυτό; (μέχρι 3 επιλογές)

 Αντιγραφή

32 απαντήσεις

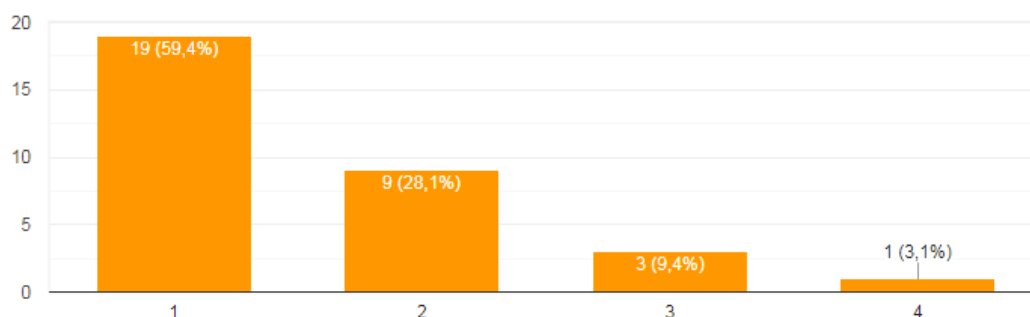

Αναφορικά με τα προγράμματα που απευθύνονται σε μαθητές, πάντως, οι υπεύθυνοι των μουσείων προωθούν τη διά ζώσης εκπαίδευση. Το 59,4%(καθόλου) των μουσείων, από τη στιγμή που δε συντρέχει κάποιος σοβαρός λόγος, όπως λ.χ. μία πανδημία, δεν προσφέρει εξ αποστάσεως προγράμματα, ενώ το 40,6% (λίγο, πολύ, πάρα πολύ) δίνει τη δυνατότητα στους μαθητές να τα παρακολουθήσουν και διαδικτυακά.

3. Στα εκπαιδευτικά προγράμματα που οργανώνονται εντός μουσείου οι μαθητές μπορούν να συμμετέχουν πλέον **και** διαδικτυακά

 Αντιγραφή

32 απαντήσεις

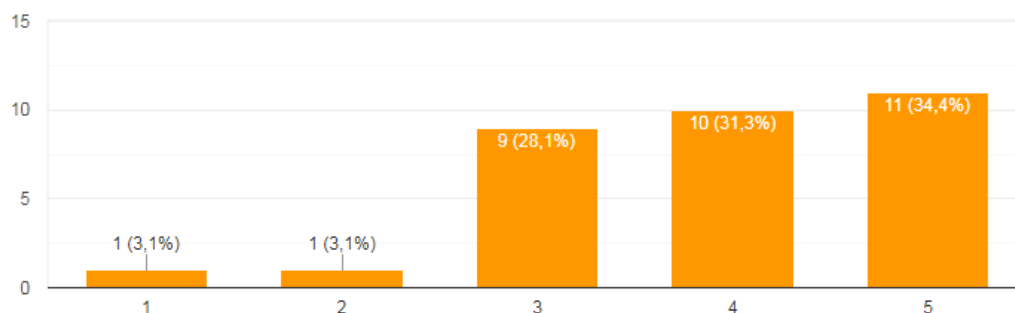

Αυτή η προτίμηση στα διά ζώσης προγράμματα, επιδέχεται εξήγησης δεδομένου ότι για αρκετά παραπάνω από τους μισούς μουσειακούς χώρους που έλαβαν μέρος στην έρευνα(65,7%), η αλληλεπίδραση και η διαδραστικότητα μεταξύ των συμμετεχόντων σε αυτού του τύπου τα προγράμματα, επιτυγχάνεται σε βαθμό «πολύ» ή «πάρα πολύ».

4. Η αλληλεπίδραση στα εκπαιδευτικά προγράμματα επιτυγχάνεται μόνο με τη δια ζώσης λειτουργία τους

 Αντιγραφή

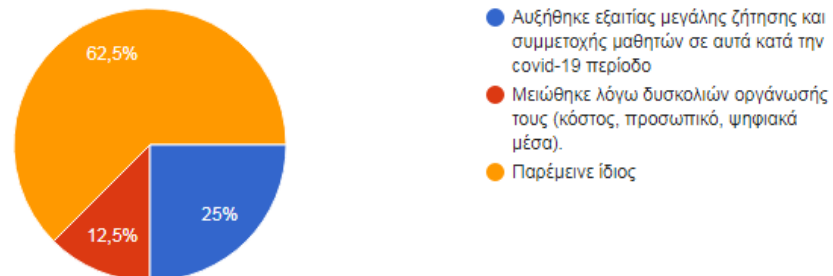
32 απαντήσεις

Με το τελευταίο ερώτημα της έρευνας, διαπιστώνεται ότι στη μετά covid-19 εποχή ο αριθμός των εκπαιδευτικών προγραμμάτων (τόσο διά ζώσης όσο και εξ αποστάσεως) παραμένει ίδιος για μεγάλο αριθμό μουσειακών χώρων (62,5%). Ωστόσο, εξαιτίας της μεγάλης ζήτησης και της συμμετοχής μαθητών σε αυτά κατά την περίοδο της πανδημίας, σε ορισμένες περιπτώσεις (25%) σημειώθηκε αύξηση των προγραμμάτων, ενώ ταυτόχρονα, ποσοστό 12,5% των μουσείων υποχρεώθηκε να μειώσει τα προσφερόμενα προγράμματα του, εξαιτίας δυσκολιών οργάνωσής τους (έλλειψη οικονομικών πόρων, ψηφιακών μέσων και προσωπικού).

5. Ο αριθμός των εκπαιδευτικών προγραμμάτων στο μουσείο (δια ζώσης και online) :

32 απαντήσεις

Επίλογος

Ο επί σειρά ετών πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου του Νέου Μουσείου Ακρόπολης Δημήτρης Παντερμαλής (1940-2022), παρευρισκόμενος στον χώρο του ιδρύματος με αφορμή τα 13α γενέθλιά του, είχε χαρακτηρίσει το κλείσιμο των μουσείων εξαιτίας της πανδημίας «μεγάλο σοκ». Μάλιστα, είχε παρομοιάσει το άδειο μουσείο με «ένα θησαυροφυλάκιο που δεν πλησίαζε κανέναν».⁶³ Δε θα μπορούσε, νομίζω, να περιγραφεί καλύτερα η κατάσταση που διαμορφώθηκε στα μουσεία, τόσο της Ελλάδας όσο και του εξωτερικού, μετά το ξέσπασμα της πανδημίας. Στη χώρα μας, για παράδειγμα, κατά τη διάρκεια του πρώτου lockdown (Μάρτιος – Μάιος 2020) μουσειακοί χώροι που κάποτε κατακλύζονταν από χιλιάδες επισκέπτες, παρέμεναν άδαιοι· έργα τέχνης που θαύμαζε το κοινό από κοντά, ήταν απλησίαστα· η φυσική παρουσία παιδιών και ενηλίκων στις εκπαιδευτικές δραστηριότητες του μουσείου ήταν αδύνατη - η ίδια κατάσταση επικρατούσε και κατά τη διάρκεια του δεύτερου lockdown (Νοέμβριος 2020 – Απρίλιος 2021). Οι επισκέπτες, λοιπόν, σε μία ομολογουμένως δύσκολη συγκυρία δεν μπορούν να επισκεφθούν το μουσείο και να συμμετέχουν στις διά ζώσης δραστηριότητές του. Χάρη, ωστόσο, στις δυνατότητες της τεχνολογίας καταφέρνουν να απολαμβάνουν όλα τα παραπάνω εξ αποστάσεως, από το ασφαλές περιβάλλον του σπιτιού τους, σε μια περίοδο ανασφάλειας και φόβου εξαιτίας μιας πρωτόγνωρης για την ανθρωπότητα περιόδου απομόνωσης και εγκλεισμού. Η πανδημία αποτέλεσε τελικά σημείο αναφοράς και επανεκκίνησης

Ο κορωνοϊός, όπως προκύπτει και από την έρευνα που πραγματοποιήθηκε για τις ανάγκες της ανά χειράς διπλωματικής εργασίας, ενεργοποίησε τα αντανεκλαστικά των ελληνικών μουσειακών χώρων. Αξιοποιώντας το διαδίκτυο και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης (facebook, instagram), τα περισσότερα μουσεία μετέφεραν εκεί τις συλλογές και τις διάφορες εκπαιδευτικές δραστηριότητές τους, ενώ παράλληλα πρόσφεραν στους διαδικτυακούς επισκέπτες τη δυνατότητα των εικονικών ξεναγήσεων. Επί παραδείγματι, το 62,5% των μουσείων που συμμετείχαν στην έρευνά μας, ήτοι 20 στα 32 μουσεία, «ανέβασαν» μέρος ή ακόμη και ολόκληρες εκθέσεις στο διαδίκτυο, κάνοντάς τες προσβάσιμες εξ αποστάσεως. Επιπροσθέτως, το 53,1% των

⁶³ *Εφημερίδα των Συντακτών*, φ. 15^{ης} Σεπτεμβρίου 2022, σ. 27, όπου αφιέρωμα στη ζωή και το έργο του σπουδαίου αρχαιολόγου και καθηγητή την επομένη του θανάτου του.

μουσείων μετέφερε μέρος των εκπαιδευτικών προγραμμάτων του σε ψηφιακό περιβάλλον, παρέχοντας τη δυνατότητα σε παιδιά και ενήλικες να συμμετέχουν σε αυτά. Αξίζει να σημειωθεί ότι, τα εξ αποστάσεως εκπαιδευτικά προγράμματα, όπως εξάλλου και εκείνα που λειτουργούν στον φυσικό χώρο του μουσείου, σαφώς επηρεασμένα από τις εκπαιδευτικές θεωρίες που εφαρμόζονται σε περιβάλλοντα τυπικής ή μη τυπικής μάθησης, προωθούσαν την ενεργητική συμμετοχή του επισκέπτη. Ο τελευταίος καλούνταν να κατασκευάσει μια χειροτεχνία, να ζωγραφίσει ένα έκθεμα του μουσείου, να λάβει μέρος σε παιχνίδια γνώσεων κλπ. Συνεπώς, ακόμη και κάτω από δύσκολες συνθήκες, τα μουσεία εξακολουθούσαν να μορφώνουν και να ψυχαγωγούν το κοινό -αυτός, όπως επισημάνθηκε παραπάνω, είναι ο απώτερος σκοπός τους- και οι επισκέπτες να έχουν πρόσβαση σε χώρους, όπου η φυσική παρουσία απαγορευόταν.

Και αν για έναν μεγάλο αριθμό μουσείων η συνέχιση της λειτουργίας τους ήταν μια φυσική εξέλιξη, δεδομένου ότι διέθεταν ήδη πριν από τον κορωνοϊό όλα εκείνα τα «εργαλεία» που επέτρεπαν κάτι τέτοιο, για ορισμένα ήταν αδύνατη. Από την έρευνα μας προκύπτει ότι, το 37,5% των μουσείων δεν ψηφιοποίησε τις εκθέσεις του, εξαιτίας της υποστελέχωσης σε ανθρώπινο δυναμικό, των οικονομικών δυσκολιών και των ελλείψεων σε τεχνολογικές υποδομές -κάποια, μάλιστα, δε διέθεταν ούτε ιστοσελίδα-, ενώ το 46,9% δεν κατόρθωσε να μεταφέρει σε ψηφιακό περιβάλλον τα εκπαιδευτικά προγράμματά του, προφανώς, για τους ίδιους λόγους. Όπως αντιλαμβάνεται κανείς, η πανδημία όχι μόνο δοκίμασε τα αντανακλαστικά των μουσείων, αλλά ανέδειξε και κάποια από τα προβλήματά τους.

Εν κατακλείδι, το κλείσιμο των μουσείων εξαιτίας της πανδημίας ήταν κάτι πρωτόγνωρο για τους επισκέπτες και το προσωπικό τους -εξίσου πρωτόγνωρη ήταν και η κατάσταση που επικρατούσε στους εν λόγω χώρους, όταν μετά τη λήξη και του δεύτερου lockdown άρχισαν να επαναλειτουργούν με νέα δεδομένα και όρους (χρήση μάσκας, τήρηση αποστάσεων κ.ά.). Παρά ταύτα, τα περισσότερα μουσεία, αξιοποιώντας το διαδίκτυο, τα κοινωνικά μέσα δικτύωσης και, γενικότερα, τη τεχνολογία, συνέχισαν τη λειτουργία τους. Ο τρόπος με τον οποίο ανταποκρίθηκαν στις προκλήσεις της covid-19 εποχής, εκτιμώ πως θα πρέπει να αποτελέσει έναν «δείκτη» λειτουργίας τους σε παρόμοιες έκτακτες περιστάσεις.

Παράρτημα Ι

ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ

[αντίγραφο του ερωτηματολογίου που υποβλήθηκε για συμπλήρωση]

Α΄ ΜΕΡΟΣ

Αναφερόμενοι στην **προ covid-19 εποχή**, μπορείτε να απαντήσετε στα παρακάτω ερωτήματα;

1. Στο μουσείο υπάρχει η δυνατότητα συμμετοχής μαθητών (ατομικά ή ομαδικά) σε εκπαιδευτικά προγράμματα διαφορετικών ηλικιών;

ΚΑΘΟΛΟΥ

1 ☐

2 ☐

3 ☐

4 ☐

ΠΑΡΑ ΠΟΛΥ

2. Το μουσείο διαθέτει ιστοσελίδα για την επικοινωνία του με το κοινό;

ΝΑΙ

ΟΧΙ

3. Στην ιστοσελίδα προσφέρονται (1 ή περισσότερες απαντήσεις)

☐ μόνο πληροφορίες ενημερωτικού χαρακτήρα (εισιτήρια, ωράριο λειτουργίας, πληροφορίες για τις εκθέσεις – περιεχόμενο του μουσείου);

☐ εκπαιδευτικά προγράμματα για onlineχρήση;

☐ εικονικές περιηγήσεις – ξεναγήσεις;

4. Πόσο χρήσιμη θεωρείτε τη λειτουργία της ιστοσελίδας για τη «γνωριμία» του κοινού με το μουσείο σας;

ΚΑΘΟΛΟΥ ΧΡΗΣΙΜΗ

1. ☐

2. ☐

3. ☐

4. ☐

5. ☐

ΠΑΡΑ ΠΟΛΥ ΧΡΗΣΙΜΗ

Β΄ ΜΕΡΟΣ

Αναφερόμενοι στην **covid-19 εποχή**, μπορείτε να απαντήσετε στα παρακάτω ερωτήματα;

1. Το μουσείο απέκτησε ιστοσελίδα και αξιοποίησε τη λειτουργία των κοινωνικών δικτύων (facebook, instagram κ.ά)

☐ στη διάρκεια του πρώτου lockdown;

☐ στη διάρκεια του δεύτερου lockdown;

☐ ποτέ;

☐ η ιστοσελίδα και τα κοινωνικά δίκτυα λειτουργούσαν ήδη πριν από τον κορωνοϊό;

2. Μεταφέρθηκε σε ψηφιακή μορφή (εικονικό μουσείο, διαδραστικοί χάρτες κ. ά) μέρος ή ολόκληρη η έκθεση του μουσείου;

ΚΑΘΟΛΟΥ

1. ☐

2. ☐

3. ☐

4. ☐

ΟΛΟΚΛΗΡΗ Η ΕΚΘΕΣΗ

3. Τα εκπαιδευτικά προγράμματα του μουσείου μεταφέρθηκαν στο ψηφιακό περιβάλλον και λειτούργησαν μέσω πλατφόρμας;

☐ δεν μεταφέρθηκαν

☐ μεταφέρθηκε ένα μικρό μέρος των προγραμμάτων

☐ μεταφέρθηκε ένα μεγάλο μέρος των προγραμμάτων

☐ δεν προϋπήρχαν εκπαιδευτικά προγράμματα

4. Δημιουργήθηκαν νέα onlineεκπαιδευτικά προγράμματα για μαθητές;
- ☐ αξιοποιήθηκαν τα ήδη υπάρχοντα εκπαιδευτικά προγράμματα και μετατράπηκαν σε ψηφιακά online
- ☐ δημιουργήθηκαν νέα εκπαιδευτικά προγράμματα
5. Αξιοποιώντας ψηφιακά τα εκθέματα του μουσείου, οργανώθηκαν διαγωνισμοί για μαθητές μέσω κοινωνικών δικτύων;
- ☐ στη διάρκεια του πρώτου lockdown
- ☐ στη διάρκεια του δεύτερου lockdown
- ☐ στη διάρκεια τόσο του πρώτου όσο και του δεύτερου lockdown
- ☐ δεν οργανώθηκε τίποτα
6. Πώς διαμορφώθηκε η συμμετοχή των μαθητών στα εκπαιδευτικά προγράμματα κατά τη διάρκεια των lockdowns;
- ΔΕΝ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕ ΚΑΜΙΑ ΑΛΛΑΓΗ
1. ☐
2. ☐
3. ☐
4. ☐

ΣΗΜΑΝΤΙΚΗ ΑΥΞΗΣΗ ΣΤΗ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΜΑΘΗΤΩΝ

Γ' ΜΕΡΟΣ

Αναφερόμενοι στη **μετά covid-19 εποχή**, μπορείτε να απαντήσετε στα παρακάτω ερωτήματα;

1. Η χρήση της ιστοσελίδας και η αξιοποίηση των κοινωνικών δικτύων για το μουσείο
- ☐ αυξάνει τον αριθμό των μελλοντικών επισκεπτών του μουσείου;
- ☐ μειώνει τον αριθμό των μελλοντικών επισκεπτών του μουσείου;
2. Γιατί θεωρείτε πως συμβαίνει αυτό; (μέχρι 3 επιλογές)
- ☐ αμεσότητα διαδικτυακής πρόσβασης λόγω ευκολίας χρήσης ψηφιακών μέσων

- ☐ ασφάλεια (για υγειονομικούς λόγους) στην εξ αποστάσεως μουσειακή επίσκεψη
- ☐ αλληλεπίδραση μέσω των κοινωνικών δικτύων
- ☐ δωρεάν πρόσβαση στη ψηφιακή/διαδικτυακή επίσκεψη, εξοικονόμηση χρημάτων
- ☐ υποστηρικτές της παραδοσιακού τύπου ξενάγησης στο μουσείο

3. Στα εκπαιδευτικά προγράμματα που οργανώνονται εντός του μουσείου οι μαθητές μπορούν να συμμετέχουν πλέον και διαδικτυακά;

ΚΑΘΟΛΟΥ

- 1. ☐
- 2. ☐
- 3. ☐
- 4. ☐

ΠΑΡΑ ΠΟΛΥ

4. Η αλληλεπίδραση στα εκπαιδευτικά προγράμματα επιτυγχάνεται μόνο με τη διά ζώσης λειτουργία τους;

ΚΑΘΟΛΟΥ

- 1. ☐
- 2. ☐
- 3. ☐
- 4. ☐
- 5. ☐

ΠΑΡΑ ΠΟΛΥ

5. Ο αριθμός των εκπαιδευτικών προγραμμάτων στο μουσείο (διά ζώσης και online)

- ☐ αυξήθηκε λόγω της μεγάλης ζήτησης και συμμετοχής μαθητών σε αυτά κατά την covid-19 περίοδο
- ☐ μειώθηκε εξαιτίας δυσκολιών οργάνωσής τους (κόστος, προσωπικό, ψηφιακά μέσα)
- ☐ παρέμεινε ίδιος

Παράρτημα II

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΑΡΑΛΗΠΤΩΝ ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟΥ

1. Amth.gr (Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης) amth@culture.gr
2. Benaki.org education@benaki.gr
3. Capodistriasmuseum.gr info@capodistriasmuseum.gr
4. Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης museum@cycladic.gr
5. Ιστορικό Μουσείο Κρήτης info@historical-museum.gr
6. Ίδρυμα Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα info@imma.edu.gr
7. Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού mbp@culture.gr
8. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο eam@culture.gr
9. The acropolis museum.gr info@theacropolismuseum.gr
10. Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης Κρήτης info@cca.gr
11. Αρχαιολογικό Μουσείο Θήβας efavio@culture.gr
12. Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο (Αθήνα) info.bma@culture.gr
13. Νομισματικό Μουσείο (Αθήνα) nm@culture.gr
14. Ελληνικό Παιδικό Μουσείο info@hcm.gr
15. Μουσείο Σχολικής Ζωής και Εκπαιδεύσεως info@ekedisy.gr
16. Παιδικό Μουσείο Θεσσαλονίκης paidikomouseio@gmail.com
17. Μουσείο Ελληνικής Παιδικής Τέχνης contact@childrensartmuseum.gr
18. Μουσείο Γουλανδρή Φυσικής Ιστορίας goul@gnhm.gr
19. Ολυμπιακό Μουσείο pr@olympicmuseum.org.gr
20. Μουσείο Ηρακλειδών museum@herakleidon.org
21. Αρχαιολογικό Μουσείο Τεγέας amtegea@hotmail.com
22. Πολεμικό Μουσείο, παράρτημα Τρίπολης partripol@warmuseum.gr
23. Ιστορικό Αρχείο, Μουσείο Ύδρας mail@gak-ydras.att.sch.gr
24. Πινακοθήκη Λάρισας paparseni@katsigrasmuseum.gr grdplarisas@yahoo.gr
25. Μύλος του Παππά adh6@larissa-dimos.gr
26. Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς piop@piraeusbank.gr
27. Πινακοθήκη Χανίων pinakothiki@chania.gr
28. Εθνική Πινακοθήκη, παράρτημα Ναυπλίου labrinikarakourti@nationalgallery.gr

29. Εθνική Πινακοθήκη, παράρτημα Κέρκυρας
marinapapasotiriou@nationalgallery.gr
30. Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης (Θεσσαλονίκη) info.contemporary@momus.gr
31. Ιστορικό Μουσείο Αλεξανδρούπολης info@ismo.gr
32. Πινακοθήκη Αβέρωφ (Μέτσοβο) pinakothiki.metsovo@gmail.com
33. Μουσείο Ασιατικής Τέχνης matk@culture.gr
34. Heraklion Museum of Ancient Technology by Kotsanas –
crete@kotsanasmuseum.com
35. Κουμαντάρειος Πινακοθήκη (Σπάρτη) mondiamanti@nationalgallery.gr -----
τηλεφωνική συνέντευξη, δυσκολίες λειτουργίας λόγω έναρξης το 2018, ελλείψεις
σε προσωπικό και τεχνολογικές υποδομές.
36. Μουσείο Αρχαιολογικού Χώρου Μυστρά efalak@culture.gr

Παράρτημα III

[Παρακάτω παρουσιάζονται κάποια από τα εκπαιδευτικά προγράμματα, τρέχοντα και παρελθοντικά, ελληνικών μουσείων]

Μουσείο Ακρόπολης

1) *Άραγε τι έτρωγαν οι αρχαίοι Αθηναίοι;*

Τα παιδιά του Νηπιαγωγείου και των τριών πρώτων τάξεων του Δημοτικού ενημερώνονται για τις διατροφικές συνήθειες των αρχαίων Αθηναίων, γνωρίζουν συνηθισμένα ή περίεργα σκεύη και μαθαίνουν τα οφέλη της σωστής διατροφής.

2) *Ολύμπια Αινίγματα: Αναζητώντας τους θεούς του Ολύμπου στο Μουσείο της Ακρόπολης.*

Το πρόγραμμα απευθύνεται σε παιδιά της Γ' Δημοτικού. Οι μαθητές αναζητούν απεικονίσεις των θεών του Ολύμπου στις συλλογές του Μουσείου. Με τη βοήθεια του εποπτικού υλικού αναγνωρίζουν τον κάθε θεό μέσα από τα σύμβολά του και μαθαίνουν για τα αγαπημένα φυτά και ζώα του. Η αναζήτηση ολοκληρώνεται στην Αίθουσα του Παρθενώνα, όπου τα παιδιά μπορούν να δουν όλους τους θεούς μαζί στη ζωφόρο και να παρακολουθήσουν το αποκορύφωμα της γιορτής των Παναθηναίων, την παράδοση του πέπλου στη θεά Αθηνά.

Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο

1) *Ζωντανεύοντας τα Αρχαία μας.*

Το πρόγραμμα απευθύνεται σε νήπια και μαθητές της Α' και Β' Δημοτικού. Σκοπός του προγράμματος είναι η γνωριμία των μαθητών με το Μουσείο και εξοικείωση με τις αρχαιότητες. Δομείται γύρω από ένα συγκεκριμένο έκθεμα, το αρχαϊκό άγαλμα της Κόρης Φρασίκλειας. Η εφαρμογή του περιλαμβάνει διάλογο, αφήγηση παραμυθιού, δραματοποίηση και εικαστική δραστηριότητα.

2) *Μύθοι, μύθοι, παραμύθι: Ιστορίες με μυθικά πλάσματα.*

Τα παιδιά του Νηπιαγωγείου και των δύο πρώτων τάξεων του Δημοτικού γνωρίζουν τα μυθικά πλάσματα της αρχαιότητας που απεικονίζονται στα αγγεία. Μέσα από την αφήγηση παραμυθιού με τη χρήση γαντόκουκλων, τον διάλογο και τη χρήση εποπτικού υλικού μαθαίνουν για τον κένταυρο, τη σφίγγα, τη σειρήνα και τη Γοργώ. Στη συνέχεια πραγματοποιούν έρευνα στον εκθεσιακό χώρο και αναπτύσσουν τις δημιουργικές ικανότητες τους, εμπνεόμενα από τα εκθέματα του μουσείου.

Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης

1) *Πηλός, τροχός, καμίνι.*

Εκπαιδευτικό πρόγραμμα για τα παιδιά της Δ' Δημοτικού. Πώς κατασκευάζονταν τα αγγεία; Σε τι χρησίμευαν; Τι ήταν ο μελανόμορφος ρυθμός και σε τι διέφερε από τον ερυθρόμορφο; Σε αυτές και άλλες πολλές ερωτήσεις απαντά το πρόγραμμα που έχει ως θέμα τα πήλινα αγγεία της έκθεσης «Αρχαία Ελληνική Τέχνη. Μια ιστορία με εικόνες».

2) *Η καθημερινή ζωή στην Αρχαία Αθήνα.*

Ο Λέων και η Μελίτη, δύο αδέλφια που μεγαλώνουν σε μια εύπορη οικογένεια της Αθήνας τον 5^ο π. Χ. αιώνα, ξεναγούν στην πόλη τους τα παιδιά της Α' Γυμνασίου.

Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης

1) *Ανακαλύπτω τα ζώα του Μουσείου.*

Με θεματικό άξονα τα ζώα, όπως απεικονίζονται σε αγγεία, ειδώλια, γλυπτά και ανάγλυφα, τα παιδιά προσχολικής ηλικίας (προνήπια – νήπια) περιηγούνται στις μόνιμες εκθέσεις του Μουσείου, προσπαθώντας να τα εντοπίσουν. Μέσα από την παρατήρηση, ανακαλύπτουν τη σχέση του ανθρώπου με τα ζώα στην αρχαιότητα και σήμερα, καθώς και τη σημασία των ζώων στην τέχνη και τη ζωή των ανθρώπων. Κατόπιν με χειροτεχνία φτιάχνουν τα δικά τους μυθικά ζώα.

2) *Ηρώες από χέρι.*

Το Μουσείο οργάνωσε μαθήματα εικονογράφησης ηρώων και ηρωίδων με αρχαιολογική τεκμηρίωση για ενήλικες (18+). Μετά το τέλος των μαθημάτων έγινε έκθεση των έργων των συμμετεχόντων.

Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού

1) *Παίζουμε με τα αγγεία του Μουσείου;* [διαδικτυακή δραστηριότητα]

Οι οικογένειες και τα παιδιά μαθαίνουν τα σχήματα, τα ονόματα και τις χρήσεις βυζαντινών κεραμικών αγγείων, τα συνδυάζουν με τα σημερινά αντίστοιχά τους στα σπίτια μας και μας στέλνουν τις φωτογραφίες τους. Ακόμη, έρχονται σε επαφή με την έννοια των ανατρεπτικών στίχων των λιμερικών και καλούνται να δημιουργήσουν τους δικούς τους και να τους μοιραστούν μαζί μας.

2) *Πρόσκληση στο τραπέζι των Βυζαντινών.* [διαδικτυακή δραστηριότητα]

Καλούμε τα παιδιά να βρουν ομοιότητες και διαφορές της διατροφής μας από των Βυζαντινών και ολοκληρώνουμε με μία εύκολη συνταγή, του πολύ αγαπητού στους Βυζαντινούς και σε εμάς *σφουγγάτου*, της ομελέτας.

Βιβλιογραφία – αρθρογραφία

AntaraNeel and Sen Shuvro, «The Impact of Covid-19 on the Museums and the Way Forward for Resilience», *Journal of International Museum Education* 2.1 (2020), p. 54-61.

Βαϊοπούλου Μαρία, «Από το MuséeImaginaire του A. Malraux στο μουσείο εικονικής πραγματικότητας», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 95 (Ιούνιος 2005), σ. 88-91.

Billock Jennifer, «How Will Covid-19 Change the Way Museums Are Built?», στο: *Smithsonian Magazine*. <https://www.smithsonianmag.com/travel/how-will-covid-19-change-way-future-museums-are-built-180975022/>. Ημερομηνίαανάκτησης: 10-07-2022.

BurkeVerity, Jørgensen Dolly and Jørgensen Finn Arne, «Museums at Home: Digital Initiatives in Response to Covid-19», *Norsk Museumstidsskrift* 6.2 (2020), p. 118-123.

CampM. John, *Η Αρχαία Αγορά της Αθήνας. Οι ανασκαφές στην καρδιά της κλασικής πόλης*, εκδ. MIET, Αθήνα 2005.

Γκαζή Ανδρομάχη, «Από τις Μούσες στο Μουσείο: Η ιστορία ενός θεσμού διά μέσου των αιώνων», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 70 (Μάρτιος 1999), σ. 39-46.

HeinE. George, «Μουσειακή εκπαίδευση», στο: *Παιδί και εκπαίδευση στο μουσείο: θεωρητικές αφετηρίες, παιδαγωγικές πρακτικές*, επιμ. Δέσποινα Καλεσοπούλου, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2019, σ. 25-43.

ΚαλεσοπούλουΔέσποινα – Μουρατιάν Ζαμπέλ, «Τα Παιδικά Μουσεία και η συμβολή τους στην εκπαίδευση του παιδιού. Η περίπτωση του Ελληνικού Παιδικού Μουσείου», στο: *Παιδί και εκπαίδευση στο μουσείο: θεωρητικές αφετηρίες, παιδαγωγικές πρακτικές*, επιμ. ΔέσποιναΚαλεσοπούλου, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2019, σ. 45-73.

Κλάρος Αναστάσιος, «Η ζωή στην Αρχαία Αθήνα. Μια προσπάθεια διδακτικής αξιοποίησης του μουσείου στην πρώτη σχολική εκπαίδευση με τη μέθοδο Project», στο: *Παιδί και εκπαίδευση στο μουσείο: θεωρητικές αφετηρίες, παιδαγωγικές πρακτικές*, επιμ. ΔέσποιναΚαλεσοπούλου, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2019, σ. 211-227.

King Ellie, Smith M. Paul, Wilson F. Paul and Williams A. Mark, «Digital Responses of UK Museum Exhibitions to the COVID-19 Crisis, March – June 2020», *The Museum Journal* 64.3 (July 2021), p. 487-504.

Μούλιου Μάρλεν, «Τα μουσεία στον 21^ο αιώνα: προκλήσεις, αξίες, ρόλοι, πρακτικές», στο: *Μουσειολογία. Πολιτιστική Διαχείριση και Εκπαίδευση*, επιμ. Γ. Μπίκος και Α. Κανιάρη, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2014, σ. 77-111.

Μπούνια Αλεξάνδρα, «Συλλογές και συλλέκτες στην Αρχαία Ρώμη: 1^{ος} αι. π. Χ. – 1^{ος} αι. μ. Χ.», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 73 (Δεκέμβριος 1999), σ. 41-45.

Μυρογιάννη Έλσα, «Μουσειακή εκπαίδευση στο διαδίκτυο», στο: *Παιδί και εκπαίδευση στο μουσείο: θεωρητικές αφετηρίες, παιδαγωγικές πρακτικές*, επιμ. Δέσποινα Καλεσοπούλου, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2019, σ. 163-182.

Νικονάνου Νίκη, *Μουσειοπαιδαγωγική. Από τη θεωρία στην πράξη*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2021.

Simon Nina, *The Participatory Museum*, Museum 20, California 2010.

Φιλιππουπολίτη Αναστασία, «Εκπαιδευτικές θεωρίες και μουσειακή μάθηση», στο: *Μουσειακή μάθηση και εμπειρία στον 21^ο αιώνα*, επιμ. Νίκη Νικονάνου, Αθήνα 2015, σ. 27-49.

Φωτόπουλος Νίκος, «Εκπαίδευση – Κατάρτιση και Απασχόληση», στο: *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης. Εισαγωγή σε βασικές έννοιες και θεματικές*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2017.

Χαρατζοπούλου Κατερίνα, «Τα Μουσεία στον Παγκόσμιο Ιστό. Μια προέκταση της μουσειολογικής πρακτικής», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 70 (Μάρτιος 1999), σ. 93-95.

Wilcken Ulrich, *Αρχαία Ελληνική Ιστορία*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1976.

Διαδικτυακοί τόποι

amth.gr (Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης)

benaki.org

capodistriasmuseum.gr

cycladic.gr (ΜουσείοΚυκλαδικής Τέχνης)

historical-museum.gr (ΙστορικόΜουσείοΚρήτης)

icom.museum

imma.edu.gr (ΙδρυμαΜουσείουΜακεδονικούΑγώνα)

mbp.gr (Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού)

namuseum.gr (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο)

ne-mo.org

si.edu (SmithsonianInstitution)

smithsonianmagazine.com

theacropolismuseum.gr

vangoghmuseum.nl